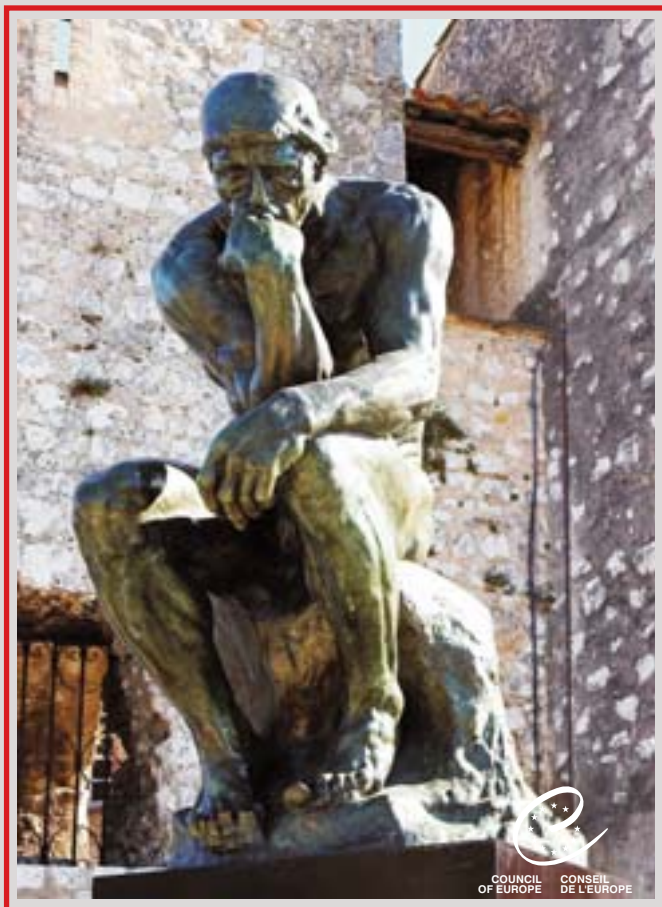

Džim Murdok

SLOBODA MISLI, SAVESTI I VEROISPOVESTI

Vodič za primenu
člana 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima

Džim Murdok

SLOBODA MISLI, SAVESTI I VEROISPOVESTI

Vodič za primenu

člana 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima

Mišljenja izražena u ovoj publikaciji mišljenja su autora i ne povlače odgovornost Saveta Evrope. Oni se ne mogu smatrati zvaničnim tumačenjem koje obavezuje države ugovornice, organe Saveta Evrope ili druge organe ustanovljene na osnovu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava.

Džim Murdok

SLOBODA
MISLI, SAVESTI
I VEROISPOVESTI

Vodič za primenu
člana 9 Evropske konvencije
o ljudskim pravima

Priručnik o ljudskim pravima, br. 9

Savet Evrope
Beograd, 2008

FREEDOM OF THOUGHT, CONSCIENCE AND RELIGION

*A guide to the implementation of Article 9
of the European Convention on Human Rights*

Jim Murdoch, Human rights handbooks, No. 9

Autor

Džim Murdok

Izdavač

Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu

Sindelićeva 9, 11000 Beograd

Tel. + 381 11 30 88 411, www.coe.int; www.coe.org.yu

Za izdavača

Nadia Ćuk

Urednik

Vladan Joksimović

Stručna redakcija prevoda

Tatjana Papić

Fotografija

Sean Nel – Fotolia.com

Prevod

Alpha Team One

Lektor i korektor

Jasna Alibegović

Tiraž

1.000 primeraka

ISBN 978-86-84437-34-3

Priprema i štampa

Dosije, Beograd

SADRŽAJ

Predgovor	9
Sloboda misli, savesti i veroispovesti:	
opšta razmatranja	12
Tumačenje člana 9, Evropska konvencija o ljudskim pravima: opšta razmatranja	16
Uvod	16
Primena člana 9: kontrolni spisak pitanja	18
Pitanje 1: Da li predstavka spada u domen člana 9?	20
Pitanje 2: Da li je došlo do bilo kakvog mešanja u prava iz člana 9?	36
Pitanje 3: Da li je ograničenje ispovedanja vere ili uverenja opravdano bar za jedan od priznatih legitimnih ciljeva?	46
Pitanje 4: Da li je ograničenje „ispoljavanja“ vere ili uverenja „propisano zakonom“?	49
Pitanje 5: Da li je ograničenje „ispoljavanja“ vere ili uverenja „neophodno u demokratskom društvu“?	53
Specifični aspekti slobode misli, savesti i veroispovesti iz člana 9	60
Vojna obaveza i verska uverenja	60
Zahtev za plaćanje „crkvenog poreza“	62
Propisi o odevanju	65

Zatvorenici i verska uverenja	68
Prozelitizam	70
Mešanje u unutrašnje sporove među pripadnicima neke verske zajednice	75
Zahtev za državnu registraciju	79
Kontrola bogomolja	84
Srodne garancije po Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima	87
Verska uverenja i obrazovanje: član 2 Protokola br. 1	87
Sloboda izražavanja i sloboda misli, savesti i veroispovesti: član 10	90
Medicinska pitanja: član 8	95
Diskriminacija u uživanju prava iz Konvencije po osnovu veroispovesti ili uverenja: član 14	97
Državno priznanje odluka crkvenih organa: član 6	102
Zaključak	104

ČLAN 9
EVROPSKE KONVENCIJE O LJUDSKIM PRAVIMA

Sloboda misli, savesti i veroispovesti

1. *Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja i slobodu čoveka da, bilo sam, ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom.*
2. *Sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.*

(Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 9/2003)

PREDGOVOR

Ovaj priručnik ispituje obim i sadržaj slobode misli, savesti i veroispovesti zajemčene članom 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima, onako kako se to tumači u sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava (u daljem tekstu: „Sud u Strazburu“) i bivše Evropske komisije za ljudska prava (u daljem tekstu: „Komisija“). Član 9 odnosi se na zaštitu sistema suštinskih uverenja svakog pojedinca i na njegovo pravo da ta uverenja ispoljava sam ili zajedno s drugima, kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi. Sudska praksa Suda u Strazburu jasno stavlja do znanja da od državnih vlasti ne samo da može da se traži da odustanu od preduzimanja koraka koji bi predstavljali mešanje u misli, savest i veroispovest, već i da, u izvesnim okolnostima, preduzmu pozitivne mere kako bi negovale i štitile ta prava. Sudska praksa u ovom pogledu možda nije onako obimna, koliko je obimna sudska praksa nastala po osnovu drugih odredaba Konvencije, ali je često prilično složena i njen najveći deo je relativno nedavno nastao.

Osnovni cilj ovog priručnika jeste da pruži sažet vodič kako bi se pomoglo sudijama, nadležnim državnim funkcionerima i pravnicima-praktičarima koji treba da shvate Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i sudsku praksu nastalu po osnovu te Konvencije u primeni tog instrumenta u nacionalnom tj. domaćem pravnom poretku i u upravnoj praksi. Osnovna odgovornost za primenu garantija po Konvenciji nalazi se na nacionalnom nivou. Standardi i očekivanja koji se nalaze u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima mogu se primenjivati širom Evrope, ali subsidijarna priroda sistema zaštite izričito zahteva

da domaći subjekti odlučivanja – i ponajviše domaće sudije – obezbede ostvarivanje tih prava u nacionalnom pravnom poretku i praksi. Međutim, ovo može da bude samo uvodni tekst, a ne nekakav završni traktat. Isto tako, ne može se reći da je Sud u Strazburu dosad ponudio sveobuhvatno tumačenje člana 9, zato što još uvek nije imao prilike da pruži autoritativno tumačenje svih aspekata teme, a nekoliko pitanja je još ostalo neispitano. Problem je, sem toga, i u tome što se ovaj rad ne može proširiti toliko da obuhvati i pitanje koju težinu nacionalno pravo treba da pruži Konvenciji (to jest, da li taj međunarodnopravni instrument treba smatrati višim, nadređenim zakonom, ili samo zakonom koji ima snagu ubeđivanja?). Ovo je očigledno od pretežnog nacionalnog značaja, ali u radu ove vrste nije moguće razmatrati temu da li Konvencija ima primat nad nacionalnim zakonodavstvom (kao što je to slučaj u mnogim evropskim zemljama).

S druge strane, moguće je pozabaviti se pitanjem koji je to najbolji način na koji jedan domaći sudija ili javni funkcioner treba da pristupe pitanju: kako primenjivati garantije. S druge strane, to pitanje iziskuje razmatranje sudske prakse. Tekst Konvencije nije ništa drugo do samo polazište u razumevanju te garantije. Pravnicima poniklim u kontinentalnoj pravnoj tradiciji ovo je možda potrebno dodatno objašnjavati. Kako je to rekao predsednik Evropskog suda za ljudska prava, „koristi se umerena doktrina presedana“ kako bi se nacionalnim sudovima i subjektima odlučivanja dale osnovne smernice u pogledu razvoja zaštite ljudskih prava.¹ „Doktrina presedana“ neophodna je u interesu pravne sigurnosti i jednakosti pred zakonom. Ipak, ona je „umerena“ potrebom da se osigura da će Konvencija i dalje odražavati promene u težnjama i vrednostima društva. Razmatranje sudske prakse takođe omogućuje da se sagledaju temeljne vrednosti

1 Evropski sud za ljudska prava, *Godišnji izveštaj 2005*, str. 27.

koje leže u osnovi ove jurisprudencije. Te osnovne pretpostavke često se mogu razaznati iz presuda Suda u Strazburu, zato što je iskorišćena mogućnost da se detaljno analiziraju načela koja treba da slede domaći sudovi i domaći subjekti odlučivanja. Tako postoji jedan važan aspekt predvidljivosti u sudskoj praksi Suda u Strazburu; naime, iako možda nema već gotovih presedana koji bi mogli poslužiti kao rukovodna ideja na domaćem planu, poduku i podsticaj trebalo bi da pruže logički osnov i načela na kojima je neka odluka doneta.

Još dve stvari na kraju. Prvo, ovaj priručnik se prvenstveno bavi članom 9 Evropske konvencije o ljudskim pravima. Međutim, pitanja koja se tiču savesti i uverenja mogu se otvarati i u vezi sa drugim delovima tog ugovora, tako da je bilo neophodno kratko pominjanje izvesnih srodnih garantija koje imaju određeni uticaj na slobodu misli, savesti i veroispovesti. Iz daljeg razmatranja biće očigledno da je član 9 tesno povezan i u tekstualnom smislu, i u smislu vrednosti koje leže u osnovi njegovog tumačenja, sa jemstvom slobode izražavanja koje postoji u članu 10 i sa pravom na udruživanje iz člana 11. On je takođe podržan i nekim dodatnim odredbama kao što je član 2 Protokola br. 1, koji nalaže poštovanje filozofskih i verskih uverenja roditelja u obezbeđivanju obrazovanja i nastave za njihovu decu. Drugo, prilikom razmatranja razmera odgovornosti države prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, biće neophodno razmotriti da li su te odgovornosti na bilo koji način modifikovane. To se pre svega odnosi na član 57 koji dopušta svakoj državi da, prilikom potpisivanja Konvencije ili deponovanja instrumenata ratifikacije, stavi rezervu na svaku pojedinu odredbu Konvencije u obimu u kome zakon koji je tada na snazi na njenoj teritoriji nije u skladu s tom odredbom.

SLOBODA MISLI, SAVESTI I VEROISPOVESTI: OPŠTA RAZMATRANJA

Jemstva verske slobode i poštovanja savesti i uverenja ne-
minovno se mogu naći u ustavnim porecima društava liberal-
ne demokratije i međunarodnim i regionalnim instrumentima
ljudskih prava. To odražava brige koje su bile izražene u vreme
izrade tih instrumenata. Za to postoji mnoštvo primera, s tim
što svaki od njih verovatno sadrži naglaske koji se vrlo suptilno
razlikuju. Konkretno, član 18 Univerzalne deklaracije o pravima
čoveka iz 1948. godine utvrđuje sledeće: „Svako ima pravo na
slobodu misli, savesti i vere; ovo pravo uključuje slobodu prome-
ne vere ili ubeđenja i slobodu da čovek bilo sam ili u zajednici s
drugima, javno ili privatno, manifestuje svoju veru ili ubeđenje
putem nastave, vršenja kulta i obavljanja obreda“.

Potpunija formulacija (koja obuhvata pominjanje obrazo-
vanja, ali ne sadrži izričito priznanje prava na promenu verskih
uverenja) nalazi se u članu 18 Međunarodnog pakta o građan-
skim i političkim pravima iz 1966. godine:

1. *Svako lice ima pravo na slobodu misli, savesti i verois-
povesti. Ovo pravo podrazumeva slobodu ispovedanja i
primanja vere ili ubeđenja po svom nahođenju, kao i
slobodu da tu veru ili ubeđenje ispoljava pojedinačno ili
zajedno sa drugima, kako javno, tako i privatno, kroz
kult, vršenja verskih i ritualnih obreda i veronauku.*
2. *Niko ne može biti predmet prinude kojom bi se kršila
sloboda njegovog ispovedanja ili primanja vere ili ube-
đenja po njegovom nahođenju.*

3. *Sloboda ispoljavanja vere ili ubeđenja može biti predmet samo onih ograničenja koja predviđa zakon a koja su nužna radi zaštite javne bezbednosti, reda, zdravlja ili morala, ili pak osnovnih prava i sloboda drugih lica.*
4. *Države-članice ovog pakta obavezuju se da poštuju slobodu roditelja, a u datom slučaju zakonitih staratelja, da obezbede svojoj deci ono versko i moralno obrazovanje koje je u skladu sa njihovim sopstvenim ubeđenjima.*

Ovakve garantije mogu se naći i u drugim instrumentima na regionalnom nivou. Tako, na primer, član 12 Američke konvencije o ljudskim pravima propisuje da sloboda savesti i veroispovesti obuhvata „slobodu da se zadrže ili promene verska uverenja i slobodu da se propovedaju ili šire vera ili uverenja, bilo pojedinačno bilo zajedno s drugima, javno ili privatno“, dok član 8 Afričke povelje o ljudskim i narodnim pravima precizira da se jemči „sloboda savesti, propovedanje i slobodno ispovedanje vere“, kao i da „niko ne može zakonski biti podvrgnut merama kojima bi se ograničilo ostvarivanje tih sloboda“.

U takvim instrumentima ljudskih prava, sloboda misli, savesti i veroispovesti neminovno je pojačana zabranom diskriminacije po osnovu vere iz očiglednih razloga što bi takva diskriminacija uticala na stvarno ostvarivanje tog prava. Postoji, međutim, jedno u većoj meri suštinsko načelo: „diskriminacija među ljudskim bićima po osnovu veroispovesti ili uverenja predstavlja napad na ljudsko dostojanstvo i odbacivanje načela sadržanih u Povelji Ujedinjenih nacija“.² Dokument koji je 1990. godine usvojen na kopenhagenskom sastanku Konferencije o ljudskoj dimenziji OEBS takođe „jasno i nedvosmisleno osuđuje totalitarizam, rasnu i etničku mržnju, antisemitizam, ksenofobiju i diskriminaciju protiv bilo koga, kao i proganjanje na verskoj

2 Deklaracija Ujedinjenih nacija o uklanjanju svih oblika netrpeljivosti i diskriminacije na osnovu veroispovesti ili uverenja 1981. godine, član 3.

i ideološkoj osnovi“. Oživljavanje verskog fundamentalizma (posebno kada je u pratnji nacionalizma) predstavlja opasnost za pluralizam i toleranciju u zajednici.

Prema tome, instrumenti ljudskih prava u celini gledano sadrže odredbu o pojedinačnoj i kolektivnoj slobodi misli, savesti i veroispovesti; o poštovanju roditeljskih uverenja prilikom obezbeđivanja obrazovanja dece; kao i o zabrani diskriminacije po osnovu veroispovesti ili uverenja. U Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda ovi ključni aspekti slobode misli, savesti i veroispovesti ili uverenja mogu se naći u tri odvojene odredbe.

Prvo i najvažnije, član 9 propisuje sledeće:

1. *Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja i slobodu čoveka da, bilo sam, ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom.*
2. *Sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.*

Drugo, član 2 Protokola br. 1 uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima u kontekstu prava na obrazovanje propisuje sledeće:

Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave, država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima.

Treće, u članu 14 Konvencije izričito se pominju verska uverenja kao primer zabranjenog osnova za diskriminatorno postupanje:

Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status.

Zabrana diskriminacije predviđena članom 14 očigledno je ograničena, budući da važi samo za „prava i slobode“ predviđene u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima. Takođe je, međutim, važno naglasiti da se Protokolom br. 12 uspostavlja jedna *opštija* zabrana diskriminacije, jer se predviđa da će se „svako pravo koje zakon predviđa ostvarivati bez diskriminacije po bilo kom osnovu kao npr. polu, rasi, boji kože, jeziku, veroispovesti, političkom i drugom uverenju, nacionalnom ili društvenom poreklu, povezanosti s nacionalnom manjinom, imovini, rođenju ili drugom statusu“. Samim tim Protokol br. 12 obezbeđuje dodatnu zaštitu od diskriminatornog postupanja u državama koje su ratifikovale ovaj ugovor. (Kada je reč o državama koje su i članice Evropske unije, sada postoji dodatna zaštita od diskriminacije u oblasti zapošljavanja i profesije.)³

3 Videti prvenstveno Direktivu Saveta EU 2000/78/EC od 27. novembra 2000.

TUMAČENJE ČLANA 9, EVROPSKA KONVENCIJA O LJUDSKIM PRAVIMA: OPŠTA RAZMATRANJA

Uvod

Sve donedavno, sudska praksa Suda u Strazburu i neka-
dašnje Komisije po osnovu člana 9 bila je prilično ograničena.
Mahom se radilo o posebnim pitanjima kao što su sloboda ve-
roispovesti u zatvorima ili konflikti između poštovanja uverenja
i ugovornih obaveza u radnim odnosima. Sem toga, bilo je rela-
tivno malo slučajeva u kojima se radilo o kolektivnom izražava-
nju uverenja. To je verovatno ukazivalo na viši nivo poštovanja
koji je ova garantija po pravilu uživala, budući da su verska i
filozofska tolerancija i poštovanje različitosti u većini zemalja-
članica Saveta Evrope u to vreme već bili vrednosti koje se same
po sebi podrazumevaju. Posledica svega toga bilo je to da je ko-
mentatorima člana 9 bilo teško da uoče neka temeljna načela
i vrednosti koji su mogli determinatno uticati na tumačenje
ovog jemstva. Međutim, poslednjih godina Sud u Strazburu sve
češće je bivao pozivan da se pozabavi obimom i sadržajem člana
9, u slučajevima koji su se odnosili na širok spektar raznorodnih
pitanja, od prozelitizma, preko odbijanja da se izda dozvola za
izgradnju bogomolje ili da se registruju verski organi, do zabrane
nošenja verskih simbola na javnim mestima. Takve presude
pružile su mogućnost Sudu u Strazburu ne samo da naglasi kako
državne vlasti moraju ispunjavati sve strože i preciznije standar-
de kada dokazuju neophodnost mešanja u prava iz člana 9, već
i da podvuče centralni značaj koji verska i filozofska uverenja

imaju u evropskom društvu. Ranije je možda bilo moguće s pravom zaključiti kako logička osnovica odluka i presuda doneh tih u predmetima po članu 9 nije uvek bila jasna, ali sada postoji izraženiji osećaj načela i svrhe na kome počivaju odluke Suda u Strazburu.

Ipak, jurisprudencija prema članu 9 i dalje je relativno retka. Kao što je već primećeno, član 9 je i tekstuono i u vrednosnom smislu blizak srodnim garantijama iz Evropske konvencije o ljudskim pravima. Član 9 ne propisuje samo slobodu misli, savesti i uverenja, već i slobodu njihovog aktivnog ispoljavanja. Prema tome, i u jezičkom i u suštinskom smislu postoji jasna veza između člana 9 i slobode izražavanja koja je propisana članom 10, kao i slobode okupljanja i udruživanja koja je propisana članom 11. Mnoge predstavke u kojima se tvrdi da je prekršeno pravo pojedinca da učestvuje u životu demokratskog društva takođe mogu sadržati i pozivanje na član 9. Međutim, Sud u Strazburu je u mnogim slučajevima mogao da zaključi kako pitanja pokrenuta nekom predstavkom mogu biti bolje razrešena pozivanjem na jednu ili drugu od ovih dveju garantija, to jest, tako što će se pitanje kategorisati kao pitanje koje zadire u slobodu izražavanja i član 10,⁴ ili da spada u delokrug jemstva slobode okupljanja i udruživanja po članu 11.⁵ Član 9 takođe u isto vreme opredmećuje neke od vrednosti koje su povezane sa zahtevom za poštovanje privatnog života iz člana 8. Taj član je isto tako tesno povezan s pravom roditelja da njihova filozofska i verska uverenja budu poštovana prilikom obezbeđivanja obrazovanja za njihovu decu u smislu člana 2 Protokola br. 1. Obe te garantije su važne za pružanje pomoći zaštiti i negovanju razvoja

4 Na primer, *Feldek v. Slovakia*, br. 29032/95, Reports of Judgments and Decisions 2001–VIII; predstavka br. 22838/93, *Van den Dungen v. the Netherlands*, (1995) DR 80, str. 147.

5 Na primer, *Refah Partisi (Partija blagostanja) v. Turkey [GC]*, br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, Reports 2003–II.

identiteta pojedinca. Međutim, i ovde bi možda bilo primerenije ako bi se pitanje koje podnosioc predstavke pokrene po osnovu člana 9 razmatralo sa stanovišta jedne od tih drugih odredaba.⁶ Pored toga, aspekti ostvarivanja uverenja i savesti mogu se javiti i u vezi sa drugim jemstvima, kao što je ono u članu 6, u delu u kome je reč o pravu na pristup Sudu radi utvrđivanja građanskih prava neke verske zajednice.⁷ Ukratko rečeno, u mnogim predstavkama može se nastojati da se pokrenu pitanja u vezi s ovom garantijom, ali se često može ispostaviti da je primerenije da se dotično pitanje razmatra u okviru shodne odredbe Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Primena člana 9: Kontrolni spisak pitanja

Prvi stav člana 9 proglašava slobodu misli, savesti i veroispovesti, ali drugi stav tog člana priznaje da to jemstvo nije apsolutno. Prvi stav je očigledno inspirisan tekstom Univerzalne deklaracije o pravima čoveka, dok drugi stav mahom ponavlja formulu koja se koristi za uspostavljanje ravnoteže između pojedinačnih prava i relevantnih konkurentnih razloga koji se mogu naći na drugim mestima u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, najočiglednije u članovima 8, 10 i 11. (S druge strane, ova formula se takođe može naći u članu 18 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.) Usled toga, tekstuelna formulacija je takva da ukazuje na to da je neophodno da se prvo razmotri da li je negde primenjiv član 9, i, ako jeste primenjiv, da se potom razmotri da li mešanje o kome je reč predstavlja kr-

6 Na primer, *Hoffman v. Austria*, presuda od 23. juna 1993, Series A br. 255-C, niže str. 99.

7 Na primer, *Canea Catholic Church v. Greece*, presuda od 16. decembra 1997, Reports 1997-VIII.

šenje navedene garantije. U tom cilju primenjuje se već uhodani kontrolni spisak:

- Koliki je delokrug određenog garantovanog prava?
- Da li je došlo do bilo kakvog mešanja u garantovano pravo?
- Da li mešanje ima legitimni cilj?
- Da li je mešanje „u skladu sa zakonom“?
- Da li je mešanje „neophodno u demokratskom društvu?“

Prema tome, *primenjivost* člana 9 razlikuje se od razmatranja *opravdanja* bilo kakvog mešanja. (Pored toga, imajte na umu da se i primenjivost i opravdanje razlikuju od pitanja *prihvatljivosti* predstavke poslate Sudu u Strazburu, zato što onaj ko želi da iskoristi mehanizam izvršenja koji obezbeđuje Evropska konvencija o ljudskim pravima mora da preskoči izvestan broj prepreka u pogledu prihvatljivosti, uključujući tu i onu koja se odnosi na iscrpljivanje svih domaćih pravnih lekova. Razmatranje zahteva koji se postavljaju u pogledu prihvatljivosti ne spada u obim ovog priručnika; jedini izuzetak predstavljaju neka razmatranja o tome kada i u kojoj meri udruženja mogu biti smatrana „žrtvama“ u tom smislu da se kvalifikuju da upute predstavku.)

Na navedenih pet pitanja treba odgovoriti pozivanjem na postojeću sudsku praksu po članu 9. Početno razmatranje opšte primene tih testova takođe će pružiti uvid u uzajamnu povezanost te odredbe i drugih jemstava iz Konvencije, kao i uvid u ključne aspekte opšteg pristupa Suda tumačenju. Posle toga treba se pozabaviti konkretnijim (to jest tematskim) aspektima zaštite koju pruža navedena garantija (na primer, primenom člana 9 u oblasti prava zatvorenika, registracije verskih tela i bogomolja, kao i propisanog načina oblačenja). Mada se sudska praksa i

diskusija po ovom članu mahom usredsređuju na verska uverenja, od ključnog je značaja da se podsetimo kako se ista načela primenjuju i na druga filozofska uverenja koja nisu zasnovana na veroispovesti.

Pitanje 1: Da li predstavka spada u domen člana 9?

Predstavka mora spadati u domen, odnosno delokrug člana 9. Odredba o kojoj je reč ne odnosi se samo na mišljenje, savest i veroispovest – to jest, na sferu privatnih ili ličnih uverenja – već i na kolektivno ispoljavanje tih uverenja ili mišljenja, bilo pojedinačno, bilo zajedno s drugima. Prema tome, član 9 ima i unutrašnji i spoljni aspekt, s tim što spoljni aspekt obuhvata izražavanje uverenja i u sferi privatnog i u sferi javnog. Međutim, primarnu žižu ovog jemstva predstavljaju privatna i lična uverenja, budući da aktivnosti koje je u javnoj sferi prouzrokovano nekim uverenjem ne mora nužno spadati u opseg člana 9, jer izraz „isповедanje“ u tekstu ne obuhvata svaki čin koji je motivisan veroispovešću ili uverenjem, niti koji se ostvaruje pod uticajem veroispovesti ili uverenja.⁸

Šta podrazumeva izraz „misao, savest i veroispovest“?

Korišćenje izraza „misli, savesti i veroispovesti“ (i „vera ili ubeđenja“ u stavu 2) sugerise potencijalno širok opseg člana 9, ali sudska praksa ukazuje na unekoliko uži pristup koji je u praksi prihvaćen. „Svest“ o pripadanju nekoj manjinskoj grupi (i, kao posledica toga, težnja da se zaštiti kulturni identitet te grupe)⁹ ne otvara nijedno pitanje po članu 9. Isto tako,

8 *Cserjés v. Hungary* (odluka) br. 45599/99, 5. april 2001.

9 *Sidiropoulos nad others v. Greece*, Reports 1998–IV, stav 41.

„uverenje“ nije isto što i „misao odnosno stav“. Pre bi se moglo reći da lična uverenja koja spadaju pod zaštitu člana 9 moraju „dosegnuti izvestan nivo svesti, ozbiljnosti, kohezije i važnosti“ i moraju biti takva da se smatraju kompatibilnima sa poštovanjem ljudskog dostojanstva. Drugačije rečeno, uverenje se mora odnositi na neki „važan i suštinski aspekt ljudskog života i ponašanja“ i isto tako moraju biti takva da se smatraju dostojnima zaštite u evropskom demokratskom društvu¹⁰. Ubeđenja u pogledu potpomognutog samoubistva¹¹ ili jezičkih sklonosti¹² ili u pogledu odlaganja posmrtnih ostataka posle smrti¹³ ne obuhvataju „ubeđenja“ u smislu navedene odredbe. S druge strane, pacizam,¹⁴ ateizam¹⁵ i veganizam¹⁶ su vrednosno orijentisani sistemi koje očigledno obuhvata član 9, baš kao što obuhvata i političku ideologiju kao što je komunizam,¹⁷ (iako su, kao što je već primećeno, mešanja u misli i savest često tretirana kao mere koje pokreću pitanja iz domena garantije slobode izražavanja po članu 10 ili garantije slobode udruživanja po članu 11).¹⁸

Najveći deo jurisprudencije usredsređen je na verska uverenja. Na samom početku, međutim, važno je naglasiti da su čla-

10 *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, presuda od 25. februara 1982, Series A br. 48, stav 36.

11 *Pretty v. the United Kingdom*, br. 2346/02, Reports 2002–III.

12 *Belgian Linguistic case (Belgijski lingvistički slučaj)*, presuda od 23. jula 1968, Series A br. 6, Law, stav 6.

13 Predstavka br. 8741/79, *X v. Germany*, (1981) DR 24, str. 137 (ali ovo pitanje može spadati u delokrug člana 8).

14 Predstavka br. 7050/75, *Arrowsmith v. the United Kingdom*, (1978) DR 19, str. 5.

15 Predstavka br. 10491/83, *Angelini v. Sweden*, (1986) DR 51, str. 41.

16 Predstavka br. 18187/91 *W v. the United Kingdom*, Odluka od 10. februara 1993.

17 Predstavke br. 16311/90, 16312/90 i 16313/90, *Hazar, Hazar and Acik v. Turkey*, (1991) DR 72, str. 200.

18 Videti, na primer, *Vogt v. Germany*, presuda od 26. septembra 1995, Series A br. 323.

nom 10 zaštićena i neverovanja kao i uverenja koja nisu verska po svojoj prirodi:

Kao što je naglašeno u članu 9, sloboda misli, savesti i veroispovesti jedan je od temelja „demokratskog društva“ u smislu Konvencije. To je, u svojoj religijskoj dimenziji, jedan od najvitalnijih elemenata koji tvore identitet vernika i njihovo poimanje života, ali je to isto tako i dragoceno sredstvo za ateiste, agnostike, skeptike i one koji jednostavno ne haju za veru. Pluralizam koji je neraskidivo povezan sa demokratskim društvom i koji je s teškom mukom izvojevan posle niza stoleća, upravo od toga zavisi.

Religijska sloboda je prvenstveno pitanje individualne svesti, ali ona isto tako, između ostalog, podrazumeva i slobodu da se „ispoljava vera“. Postojanje verskih ubeđenja dokazuje se rečima i delima; to dvoje je tesno povezano. Prema članu 9, sloboda ispoljavanja vere nije ostvarljiva samo u zajednici sa drugima, „javno“, i u krugu onih sa kojima se deli veroispovest, već se vera može ispovedati i „nasamo“, i „privatno“; štaviše, to u načelu obuhvata pravo da se za svoju veru pokuša privoleti bližnji, recimo „učenjem“, jer bi, kada tog načela ne bi bilo, „sloboda promene vere ili uverenja“, zajemčena članom 9, verovatno ostala mrtvo slovo na papiru.¹⁹

Komisija i Sud dosad nisu smatrali neophodnim da iznesu konačno tumačenje značenja pojma „veroispovesti“. U običajnom pravu, ono što bi se moglo smatrati najrasprostranjenijim religijama spremno se prihvata kao sistemi ubeđenja koji spadaju u okvir zaštite,²⁰ a na sličan način su obuhvaćene i

19 *Kokkinakis v. Greece*, presuda od 25. maja 1993, Serija A br. 260–A, u stavu 31.

20 Videti, npr. predstavku br. 20490/92, *ISKON and 8 other v. the United Kingdom*, (1994) DR 76, str. 90.

manjinske varijante tih religija.²¹ Starije vere kao što je druidska (keltska) takođe se kvalifikuju za zaštitu po osnovu ovog člana²² kao što je slučaj i sa verskim pokretima novijeg porekla kao što su Jehovini svedoci,²³ scientologija,²⁴ Munova sekta²⁵ i Centar božanske svetlosti (*Zentrum Divine Light*)²⁶ (ali je u jednom predmetu ostalo otvoreno da li to važi i za pokret Vika,²⁷ tako da, ako postoji sumnja u vezi s tim pitanjem, može da se očekuje da podnosilac predstavke dokaže kako ta određena „religija“ zaista postoji).²⁸

Forum internum

Zaštita misli, savesti i uverenja svakog pojedinca očigledno počinje pravom na posedovanje i menjanje tih uverenja. Ovo obuhvata oblast koja se često označava kao *forum internum*.²⁹ U osnovi, član 9 na taj način nastoji da spreči državnu indoktrinaciju pojedinaca i da dopusti razvoj, usavršavanje i promenu misli, savesti i veroispovesti svakog pojedinca. Iščitavanjem teksta

-
- 21 Na primer *Chaàre Shalom Ve Tsedek v. France [GC]*, br. 27417/95, Reports 2000–VII.
 - 22 Predstavka br. 12587/86, *Chappell v. the United Kingdom*, (1987) DR 53, str. 241.
 - 23 *Kokkinakis v. Greece*, presuda od 25. maja 1993, Series A br. 260–A.
 - 24 Predstavka br. 7805/77, *X and Church of Scientology v. Sweden*, (1979) DR 16, str. 68.
 - 25 Predstavka br. 8652/79, *X v. Austria*, (1981) DR 26, str. 89.
 - 26 Predstavka br. 8188/77, *Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. the United Kingdom*, (1981) DR 25, str. 105.
 - 27 Vika pokret ili Vika zanat (Wicca) – neopaganizam, odnosno veštičarenje (prim. ur.).
 - 28 Npr. predstavka br. 7291/75, *X v. the United Kingdom*, (1977) DR 11, 55 [u vezi sa Vika veroispovešću].
 - 29 Npr. predstavka br. 22838/93, *Van den Dungen v. the Netherlands*, (1995) DR 80, str. 147.

uočava se da su pravo na posedovanje i pravo na promenu ideja apsolutna prava, dok stav 2 propisuje da samo „sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja“ može biti podvrgnuta ograničenjima nacionalnog prava u posebnim okolnostima. Sigurno je da pojedincu mora biti omogućeno da napusti neku veroispovest ili zajednicu.³⁰ Prema tome, iz teksta jasno sledi da sloboda misli, savesti i veroispovesti *koja ne obuhvata* ispoljavanje vere ili uverenja ne može biti predmet državnog mešanja, iako u svakom slučaju može biti teško da se predvide okolnosti – čak i u slučaju rata ili vanrednog stanja na nacionalnom nivou³¹ – u kojima bi država nastojala da omete samu suštinu prava na posedovanje i promenu ličnih uverenja. Međutim, takva situacija nije u potpunosti nezamisliva, iako je u jedinom slučaju koji se može naći u jurisprudenciji, a odnosi se na nezakonito lišenje pojedinaca slobode u nastojanju da se „deprogramiraju“ od uverenja koja su stekli kada su bili pripadnici sekte, Sud u Strazburu zaključio da samim tim što je utvrđeno da je prekršen član 5 više nije neophodno razmatrati pitanje po članu 9.³²

Moglo bi se raspravljati o tome da li primoravanje pojedinca da razotkrije svoja uverenja može da podrije ovaj aspekt navedene garantije, barem tamo gde država ne može da iznese nijedno ubedljivo opravdanje za takav korak. Takvo opravdanje, međutim, može da se pojavi onda kada pojedinac nastoji da iskoristi neku posebnu povlasticu koja je u nacionalnom prav-

30 Videti *Darby v. Sweden*, predmet koji se pominje i dole u tekstu u okviru odeljka o obavezama plaćanja crkvenog poreza.

31 Sem toga, član 15 dopušta svakoj visokoj strani ugovornici da „u doba rata ili druge javne opasnosti koja pretila opstanku nacije“ preduzme mere koje odstupaju od njenih obaveza po Konvenciji „i to u najnužnijoj meri koju iziskuje hitnost situacije“, pod uslovom da takve mere ne budu u neskladu sa njenim drugim obavezama prema međunarodnom pravu.

32 *Riera Blume and others v. Spain*, br. 37680/97, stavovi 31–35, ECHR 1999–II.

nom poretku predviđena po osnovu uverenja, na primer, onda kada je reč o prigovoru savesti.³³ U predmetu *Kosteski protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije* podnosilac predstavke je kažnjen zbog toga što se na dan verskog praznika nije pojavio na radnom mestu. Sud u Strazburu je primetio sledeće:

*Što se tiče pritužbe podnosioca predstavke da se radi-
lo o mešanju u unutrašnju sferu uverenja kada je od njega
zatraženo da dokaže svoju veru, Sud podseća da su odluke
[domaćih] sudova u vezi sa žalbom podnosioca predst-
avke uloženom zbog disciplinske kazne koja mu je izrečena
sadržale zaključak o tome da, praktično, podnosilac pred-
stavke nije potkrepio verodostojnost svoje tvrdnje da je mu-
sliman i da je njegovo ponašanje koje je suprotno toj veri
izazvalo sumnje u tu njegovu tvrdnju jer nije bilo nikakvih
spoljnih znakova da on ispoveda islamsku veru niti da
se pridružuje kolektivnoj muslimanskoj molitvi. Mada je
užasavajuća predstava o državi koja sudi o unutrašnjim i
ličnim uverenjima svojih građana i mada ta predstava ne-
srećno podseća na ozloglašena proganjanja u prošlosti, Sud
primećuje da je ovo slučaj u kome je podnosilac predstavke
težio da uživa jedno posebno pravo propisano [domaćim]
zakonom, onim koji predviđa da muslimani mogu da se
odmaraju određenim danima. ...U kontekstu zapošljava-
nja, kada se ugovorima tačno predviđaju konkretne oba-
veze i prava poslodavca i zaposlenog, Sud ne smatra da je
nerazumno to što poslodavac može smatrati da je odsustvo
s posla bez dozvole ili očiglednog opravdanja disciplinsko
pitanje. Kada zaposleni nastoji da se pozove na određeni
izuzetak, nije opresivno, niti je u suštinskom sukobu sa slo-
bodom savesti to što se od njega tada zahteva izvestan nivo*

33 Videti predstavku br. 10410/83, *N v. Sweden*, (1984) DR 40, str. 203 i predstavku br. 20972/92, *Raninen v. Finland*, br. 20972/92, odluka od 7. marta 1996.

*potkrepljenja tvrdnje koju iznosi, onda kada se ta tvrdnja odnosi na neku privilegiju ili na pravo koje nije dostupno svima, niti je opresivno ili u suštinskom sukobu sa slobodom savesti donošenje negativnog zaključka onda kada tog potkrepljenja nema. ...*³⁴

Mada nema izričite zabrane prinude u vezi s posedovanjem ili prihvatanjem veroispovesti ili ubeđenja (što inače postoji u članu 18 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima), pitanja u vezi sa članom 9 mogu se otvoriti i u situacijama u kojima se od pojedinaca traži da postupaju protivno svojoj savesti ili uverenjima. Na primer, u predmetu *Buskarini i ostali protiv San Marina* dvojica ljudi su bila izabrana u parlament i od njih se zahtevalo da se zakunu na Bibliji; bio je to uslov da bi mogli da obavljaju svoju dužnost. Tužena država je nastojala da pokaže kako formulacija koja je korišćena („Ja, taj i taj, zaklinjem se na svetim jevanđeljima da ću biti lojalan i da ću poštovati ustav republike...“) bila u suštini istorijska i socijalna, a ne verska po svome značaju. Saglašavajući se sa Komisijom da bi „bilo kontradiktorno ako bi se obavljanje mandata čiji je cilj zastupanje različitih stavova društva u parlamentu uslovalo prethodnim izražavanjem opredeljenosti za određeni skup uverenja“, Sud u Strazburu je zauzeo stav da se postavljanje ovakvog zahteva ne može smatrati „neophodnim u demokratskom društvu“.³⁵ Slično tome, nacionalnim zakonom ne može se nametnuti obaveza da se pruži podrška nekoj verskoj organizaciji kroz poreska sredstva, a da se pri tom ne prizna pravo pojedincu da napusti crkvu i da na taj način dobije izuzeće od tog poreskog zahteva.³⁶ Međutim, ovo načelo se ne proširuje na opšte pravne obaveze koje spadaju isključivo u javnu sferu, što znači da poreski ob-

34 Predstavka br. 55170/00, 13. april 2006, u stavu 39.

35 *Buscarini and others v. San Marino*, Reports 1999–I, stavovi 34–41 i stav 39.

36 *Darby v. Sweden*.

veznici ne mogu zahtevati da njihova poreska davanja ne budu namenjena u određene svrhe.³⁷

Zaštita od prinude može se otvoriti kao pitanje i na neke druge načine. Na primer, domaće pravo može naći za shodno da nastoji da zaštiti pojedince koji se u određenom smislu smatraju ranjivima (svejedno da li zbog svoje nezrelosti, statusa ili na neki drugi način) od „nedoličnog prozelitizma“, odnosno podsticaja ili pritisaka da se izmene verska uverenja, što se može smatrati neprimerenim u posebnim okolnostima datog slučaja.³⁸ Pored toga, saglasno članu 2 Protokola br. 1 država mora prilikom obezbeđivanja obrazovanja poštovati filozofska ili verska uverenja roditelja, te roditelj stoga može sprečiti „indoktrinaciju“ svog deteta u školi.³⁹

Ispoljavanje vere ili uverenja

Član 9 takođe štiti svaki onaj čin koji je tesno vezan za *forum internum* ličnih uverenja.⁴⁰ Na primer, „svedočenje rečima i delom vezano je za postojanje verskih uverenja“.⁴¹ Konkretno tekstuelno pominjanje „slobode, bilo same ili zajedno s drugima, javno ili privatno, da se ispoljava vera ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom“ naglašava da je ispoljavanje vere integralni deo zaštite koju ovo jemstvo pruža. „Ispoljavanja“ uverenja očigledno se mogu razlučiti od izražavanja misli ili savesti što spada u domen člana 10 i njegove garantije slobode

37 Predstavka br. 10358/83, *C v. the United Kingdom*, (1983) DR 37, 142.

38 *Kokkinakis v. Greece*.

39 *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*. Videti, takođe, predstavku br. 10491/83, *Angeleni v. Sweden*, (1986) DR 51, str. 41 i predstavku br. 23380/94, *C. J., J. J. and E. J. v. Poland*, (1996) DR 84, str. 46.

40 Predstavka br. 23380/94, *C. J., J. J. and E. J. v. Poland*, (1996) DR 84, str. 46.

41 *Kokkinakis v. Greece*, presuda od 25. maja 1993, Series A br. 260–A, u stavu 31.

govora, i može obuhvatiti kako pojedinačnu, tako i kolektivnu aktivnost (na primer, pojedinci mogu pokušati da uvere druge da promene svoja uverenja, a grupni obred verovatno predstavlja integralni aspekt ispovedanja vere).

Prema tome, „ispoljavanje“ podrazumeva percepciju pripadnika te vere da je reč o sledu aktivnosti koji je na neki način propisan ili se zahteva. Ono što se kvalifikuje kao „izražavanje“ vere ili uverenja može, međutim, iziskivati brižljivu analizu jer, kao što je Komisija primetila u predmetu *Erousmith protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, ovaj izraz „ne obuhvata svaki čin koji je motivisan verom ili uverenjem ili je nastao pod njihovim uticajem“.⁴² Kao što je ovde ukazano, formulacija sadržana u članu 9 govori o „molitvi, propovedi, običajima i obredu“. Sudska praksa razjašnjava da su navedenim izrazom potpuno obuhvaćena takva pitanja kao što je prozelitizam, opšte učešće u životu neke verske zajednice, kao i klanje životinja u skladu sa načinom koji određena vera propisuje. Međutim, mora se napraviti distinkcija između aktivnosti koja je *od centralnog značaja* za izražavanje vere ili uverenja, i one aktivnosti koja je samo *inspirisana* ili je čak *podstaknuta* verom ili uverenjem.

U predmetu *Erousmith protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, podnositeljka predstavke, inače pacifistkinja, osuđena je zbog toga što je delila letke vojnicima. Ključno mesto u tekstu tih letaka nije bilo promovisanje nenasilnih sredstava za rešavanje političkih pitanja, već kritika na račun vlade zbog politike koju sprovodi prema građanskim nemirima u jednom delu zemlje. Komisija je prihvatila da svaka javna izjava koja proklamuje ideju pacifizma i poziva na prihvatanje opredeljenosti za verovanje u nenasilje treba da bude smatrana „normalnim i priznatim izražavanjem pacifističkih uverenja“, ali da se, budući da na lecima o kojima je ovde reč nisu bila izražavana lična uverenja podnositeljke pred-

42 Predstavka br. 7050/75, *Arrowsmith v. the United Kingdom*, (1978) DR 19, str. 5.

stavke, već njene kritičke primedbe na račun vladine politike, rasturanje tih letaka nije moglo da se kvalifikuje kao „izražavanje“ uverenja prema članu 9, iako je ono bilo motivisano verom u pacifizam.⁴³ Slično tome, rasturanje materijala protiv abortusa ispred neke klinike neće biti smatrano činom koji obuhvata izražavanje verskih ili filozofskih uverenja, jer se ovde suštinski radi o ubeđivanju žena da ne odu na abortus.⁴⁴ (Treba, međutim, primetiti da je mešanje u pravo na rasturanje materijala upravo te vrste kakva se može naći u pomenutim dvema predstavkama otvorilo određena pitanja koja spadaju u opseg garantije slobode izražavanja iz člana 10). Isto tako, odbijanje da se radi na određeni dan ne može se smatrati izražavanjem verskih uverenja, čak i ako je odsustvo s posla moglo biti motivisano takvim uverenjima.⁴⁵ Odbijanje da se bivšem bračnom drugu preda pismo kojim se jednostrano raskida brak u smislu hebrejskog zakona takođe ne spada u ispoljavanje vere,⁴⁶ kao ni izbor imena dece (mada ovo spada u domen „misli“ u smislu člana 9).⁴⁷

Ovakvi slučajevi samo su ilustracija da treba brižljivo pristupiti određivanju onoga što se podrazumeva pod izrazom „ispoljavanje“. Iz tih razloga, nije uvek lako utvrditi da li su „molitva, propoved, običaji i obredi“ propisani ili su samo motivisani uverenjem. Faktička situacija u sudskoj praksi koja se odnosi na mešanja u pravo na ispoljavanje uverenja, pokazuje tendenciju da time budu obuhvaćena „ispoljavanja“ u javnoj, a ne u privat-

43 Predstavka br. 7050/75, *Arrowsmith v. the United Kingdom*, (1978) DR 19, str. 5, u stavovima 71–72.

44 Predstavka br. 22838/93, *Van den Dungen v. Netherlands*, (1995) DR 80, str. 147. Videti, takođe, predstavku br. 11045/84, *Knudsen v. Germany*, (1985) DR 42, str. 247.

45 Predstavka br. 8160/78, *X v. the United Kingdom*, (1981) DR 22, str. 27; i *Kosteski v. „the former Yugoslav Republic of Macedonia“*, presuda od 13. aprila 2006, stav 38.

46 Predstavka br. 10180/82, *D v. France*, (1983) DR 35, str. 199.

47 Predstavka br. 27868/95, *Salonen v. Finland*, (1997) DR 90, str. 60.

noj sferi (na primer, pokušaj da se preobrate drugi, ili nošenje verskih simbola na univerzitetu). Prilikom rešavanja po predstavci ovde će najverovatnije ključni faktor biti potreba za akcijom države ili srazmernost te akcije, ali u toj fazi od suštinskog je značaja da se spozna kako ne mora svaki čin koji se u javnoj sferi može pripisati uverenju pojedinca nužno svrstati u delokrug ove odredbe.⁴⁸

Kolektivni aspekt člana 9

Pored onih elemenata jemstva koji se odnose na *forum internum* i na pojedinačno ispoljavanje, misli, savesti i veroispovesti, član 9 takođe štiti ispoljavanje uverenja zajedno s drugima, kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi. Molitva sa drugima možda predstavlja najočigledniji oblik kolektivnog ispoljavanja. Pristup mestima na kojima se molitva održava i ograničenja koja se postavljaju pripadnicima neke vere u pogledu njihovog učešća u verskoj službi i obredima aktivira pitanja po članu 9.⁴⁹ U ovoj oblasti član 9 onda treba tumačiti u svetlosti zaštite koju pruža član 11. Pored toga, budući da jednoj verskoj zajednici mora biti zajamčen pristup sudu kako bi očuvala svoje interese, član 6 ovde takođe može biti od ključnog značaja:

... budući da verske zajednice tradicionalno postoje u obliku organizovanih struktura, član 9 mora se tumačiti u svetlosti člana 11 Konvencije, koji štiti život udruženja od neopravdanog mešanja države. Sagledano u toj perspektivi, pravo vernika na slobodu veroispovesti, koje obuhvata i pra-

48 Predstavka br. 22838/93, *Van der Dungen v. the Netherlands*, (1995) DR 80, str. 147.

49 *Cyprus v. Turkey [GC]*, br. 25781/94, Reports 2001–IV, stavovi 241–247 (ograničenje kretanja uključujući tu i pristup bogomoljama što ometa ispoljavanja verskih uverenja).

vo na ispoljavanje vere zajedno s drugima, obuhvata i očekivanje da će vernicima biti dozvoljeno da se udružuju slobodno, bez proizvoljne intervencije države. Zaista, autonomno postojanje verskih zajednica neotuđivi je deo pluralizma u jednom demokratskom društvu te je, samim tim, reč o pitanju koje se nalazi u samoj žiži zaštite koju pruža član 9.

Pored toga, jedno od sredstava za ostvarivanje prava na ispoljavanje sopstvene vere, posebno ako se radi o verskoj zajednici, u njenoj kolektivnoj dimenziji, jeste mogućnost da se obezbedi pravosudna zaštita zajednice, njenih pripadnika i njene imovine, te iz tih razloga član 9 mora da se sagledava ne samo u svetlosti člana 11, već i u svetlosti člana 6.⁵⁰

Zaštita koja se pruža ovom kolektivnom aspektu slobode misli, savesti i veroispovesti prema članu 9 upravo je ilustrovan na svim slučajevima u kojima su državne vlasti pokušale da se umešaju u unutrašnju organizaciju verskih zajednica. Tamo gde može da dođe do sukoba između pojedinačnog i kolektivnog aspekta člana 9, po pravilu je poželjno razmotriti mogućnost može li da preovlada kolektivno a ne pojedinačno ispoljavanje uverenja, zato što je „crkva organizovana verska zajednica koja se temelji na identičnim ili barem suštinski sličnim pogledima“ te je stoga „sama zaštićena u svome pravu na ispoljavanje vere, organizovanje i obavljanje molitve, propovedi, običaja i obreda, i slobodna je da postupa jednoobrazno i da nametne jednoobraznost u svim tim pitanjima“. Iz tih razloga, teško je nekom pripadniku klera da tvrdi kako ima pravo da ispoljava sopstvena pojedinačna uverenja na način koji je suprotan standardnoj praksi njegove crkve.⁵¹

50 *Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova*, br. 45701/99, Reports 2001–XII, u stavu 118.

51 *Predstavka br. 8160/78, X v. the United Kingdom*, (1981) DR 22, str. 27. Videti, takođe, *predstavku br. 11045/84, Knudsen v. Germany*, (1985) DR 42, str. 247.

Kolektivni aspekt člana 9 i priznavanje statusa „žrtve“

Ovaj kolektivni aspekt člana 9 zaista je naglašen priznanjem da crkva ili druga verska organizacija mogu da (za sebe) izdejtstvuju status „žrtve“ u smislu člana 34 Konvencije. Drugačije rečeno, kako bi se ispunili kriterijumi prihvatljivosti, crkva može biti priznata kao lice koje ima pravo da ospori mešanje u pogledu verskih uverenja onda kada može da pokaže da to čini u zastupničkom (reprezentativnom) svojstvu, u ime svojih pripadnika.⁵² Međutim, priznanje reprezentativnog statusa ne važi za neko komercijalno telo. U predmetu *Kustannus oy Vapaa ajattelija ab, Vapaa-ajattelijain liitto – Fritänkarnas förbund ry i Kimmo Sundström protiv Finske*, prvi podnosilac predstavke bila je kompanija s ograničenom odgovornošću, drugi je bila jedna krovna organizacija („Slobodnomislećih“) a treći podnosilac bio je direktor preduzeća koje je predstavku podnelo i član jednog od ogranaka udruženja koje je podnelo predstavku. Preduzeće koje je podnelo predstavku bilo je osnovano prevashodno radi objavljivanja i prodaje knjiga koje odražavaju i promovišu ciljeve određenog filozofskog pokreta. Od tog preduzeća traženo je da plati crkveni porez, što je zahtev koji su domaći sudovi podržali budući da se radilo o trgovinskom preduzeću, a ne o verskoj zajednici ili o javnoj komunalnoj organizaciji. Odlučujući o tome da je onaj deo predstavke u kome se tvrdi da su bila povređena prava iz člana 9 očigledno neosnovan, Komisija je primetila sledeće:

Komisija podseća da shodno drugom delu člana 9, stav 1 opšte pravo na slobodu veroispovesti između ostalog obuhvata i slobodu ispoljavanja vere ili „uverenja“, bilo da

52 Videti, na primer, predstavku br. 7805/77, *X and Church of Scientology v. Sweden*, (1979) DR 16, str. 68 i *Canea Catholic Church v. Greece*, presuda od 16. decembra 1997, Reports 1997–VIII, stav 31.

to čovek čini sam, bilo „zajedno s drugima“, bilo javno ili privatno. Komisija stoga ne želi da isključi mogućnost da je udruženje koje je podnelo predstavku u načelu kadro da poseduje i ostvaruje prava po osnovu člana 9, stav 1. Međutim, tužba koja se danas nalazi pred Komisijom odnosi se samo na obavezu preduzeća koje je podnosilac predstavke da plaća porez namenjen finansiranju aktivnosti Crkve. Oblik tog preduzeća mogao je biti smišljen izbor udruženja koje je podnosilac predstavke i njegovih ograncima odabrao u cilju obavljanja aktivnosti „Slobodnomislećih“. Ipak, u svrhu nacionalnog prava ovaj podnosilac predstavke bio je registrovan kao korporativno telo s ograničenom odgovornošću. Kao takvo pravno lice ono je u načelu, prema nacionalnim zakonima, dužno da plaća porez kao i svako drugo korporativno telo, bez obzira na suštinsku svrhu njegovih aktivnosti i na njegove veze sa udruženjem koje je podnosilac predstavke i njegovim ograncima, i nezavisno od toga ko je krajnji korisnik poreskih prihoda koji se od tog preduzeća ubiru. Konačno, nije pokazano da bi udruženje koje je podnosilac predstavke bilo sprečeno da pod sopstvenim imenom obavlja trgovinske aktivnosti preduzeća.⁵³

Pored toga, priznanje reprezentativnog statusa u odnosu na neko udruženje članova očigledno obuhvata samo verska uverenja, a ne i navode o mešanju u misli ili savest. U predmetu *Verein „Kontakt-Information-Therapie“ i Hagen protiv Austrije*, udruženje koje je podnelo predstavku bilo je jedna privatna neprofitna organizacija koja je rukovodila centrima za lečenje od narkomanije. Spor se odnosio na zahtev koji je bio upućen terapeutima da obelodane informacije o svojim klijentima; podno-

53 Predstavka br. 20471/92, *Kustannus oy Vapaa ajattelija ab, Vapaa-ajattelijain liitto – Fritänkarnas förbund ry i Kimmo Sundström v. Finland*, (1996) DR 85, str. 29.

sioci predstavke su taj zahtev okarakterisali kao pitanje savesti. Po mišljenju Komisije, taj deo predstavke morao je biti odbačen *ratione personae*:

... udruženje ne tvrdi da je žrtva povrede sopstvenih prava po Konvenciji. Štaviše, prava na koja se ovde prvenstveno poziva, na primer, pravo na slobodu savesti prema članu 9 Konvencije i pravo da se ne bude podvrgnut ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju (član 3) po samoj svojoj prirodi nisu prava za koja se pretpostavlja da ih ostvaruje pravno lice kao što je neko privatno udruženje. Što se tiče člana 9, Komisija smatra da se ovde mora napraviti distinkcija između slobode savesti i slobode veroispovesti, što je pravo koje može ostvarivati neka crkva kao takva...⁵⁴

Delokrug člana 9

Delokrug člana 9 ne može se previše rastezati. On, na primer, ne obuhvata takva pitanja kao što je nepostojanje mogućnosti razvoda,⁵⁵ rasturanje informacija kojima se žene ubeđuju da se ne podvrgnu abortusu,⁵⁶ niti odlučivanje o tome da li je prodaja javnog stambenog prostora radi poboljšanja izbornih šansi neke političke stranke predstavljala hotimičnu zloupotrebu kojoj je pribegao izvesni političar.⁵⁷ Isto tako, verovanje u potpomognuto samoubistvo ne kvalifikuje se kao versko ili filozofsko uverenje, već bi, kada je o toj temi reč, bilo primerenije razgova-

54 Predstavka br. 11921/86, predmeti *Verein „Kontakt-Information-Therapie“ and Hagen v. Austria*, (1988) DR 57, str. 81.

55 *Johnston and other v. Ireland*, presuda od 18. decembra 1986, Series A br. 112, st. 63.

56 Predstavka br. 22838/93, *Van den Dungen v. the Netherlands*, (1995) DR 80, str. 147.

57 *Porter v. the United Kingdom*, (odluka), br. 15814/02, 8. april 2003.

rati po osnovu člana 8, kao o opredeljenosti za načelo lične autonomije; to je Sud u Strazburu jasno stavio do znanja u predmetu *Preti protiv Ujedinjenog Kraljevstva*:

Sud ne sumnja u čvrstinu uverenja podnositeljke predstavke u vezi sa potpomognutim samoubistvom, ali primećuje da ne spadaju sva mišljenja ili uverenja u onom smislu koji je zaštićen članom 9, stav 1 Konvencije. Tvrdnje podnositeljke predstavke ne obuhvataju vid ispoljavanja vere ili uverenja, kroz molitvu, propoved, običaje i obred, kako je to opisano u drugoj rečenici prvog stava. ... U meri u kojoj stavovi ove podnositeljke predstavke odražavaju njenu opredeljenost za načelo lične autonomije, njena predstavka je zapravo preformulisana tužba pokrenuta po osnovu člana 8 Konvencije.⁵⁸

Sem toga, kako je već istaknuto, u mnogim slučajevima bi bilo potrebno razmotriti ne bi li bilo primerenije ako bi se predstavka razmatrala po osnovu neke druge odredbe Konvencije. Tako je, na primer, zauzet stav da lišenje jedne verske organizacije materijalnih resursa koje je imala ne spada u delokrug člana 9, već se s tim u vezi otvaraju pitanja zaštite imovine u smislu člana 1 Protokola br. 1.⁵⁹ Slično tome, odbijanje da se pojedincu odobri izuzeće od plaćanja crkvenog poreza zato što nema registrovano boravište bolje bi se razmatralo sa stanovišta prava na imovinu sagledanog zajedno sa zabranom diskriminacije u uživanju jemstava po Konvenciji, nego kao pitanje savesti ili verispovesti.⁶⁰ Zaključeno je, takođe, da tvrdnja po kojoj odbijanje da se prizna brak sa maloletnicom onako kako je to dozvoljeno

58 *Pretty v. the United Kingdom*, br. 2346/02, Reports 2002–III u stavu 82.

59 *The Holy Manasteries v. Greece* (Sveti manastiri protiv Grčke), presuda od 9. decembra 1994, Series A br. 301–A.

60 *Darby v. Sweden*, (1990) Series A br. 187, stavovi 30–34.

šerijetskim pravom predstavlja mešanje u izražavanje uverenja, ali da to ne spada u delokrug člana 9, već člana 12.⁶¹

Pitanje 2: Da li je došlo do bilo kakvog mešanja
u prava iz člana 9?

Od trenutka kada je moguće dokazati da pitanje spada u delokrug člana 9, podnosilac predstave je dužan da dokaže da je došlo do „mešanja“ u njegova prava po članu 9. „Mešanje“ u prava pojedinca po pravilu podrazumeva da neki državni organ preduzme određene mere; ako je reč o pozitivnoj obavezi državnih organa, to takođe može podrazumevati i propust da se preduzme neka potrebna akcija. („Mešanje“ se razlikuje od „kršenja“: zaključak o tome da je došlo do „mešanja“ u prava pojedinca ima za posledicu samo dalje razmatranje po osnovu stava 2, kako bi se utvrdilo da li je to „mešanje“ bilo ili nije bilo opravdano u posebnim okolnostima).

Međutim, za svrhe člana 9, od suštinske je važnosti da se ono što je predstavkom osporeno odnosi na državu a ne na neko crkveno telo. Prema tome, ako se spor vodi oko takvih pitanja kao što je upotreba liturgije, tu nema mesta odgovornosti države jer je tu reč o odluci koja spada u domen unutrašnjeg upravljanja crkvom koju je doneo neki organ koji nije vladin organ.⁶² Ovo utoliko pre ukoliko je tu reč o verskom organu kome je domaćim zakonom priznat poseban status ustanovljene crkve.⁶³

61 Predstavka br. 11579/85, *Khan v. the United Kingdom*, (1986) DR 48, 253.

62 Predstavka br. 24019/94, *Finska församlingen and Stocholm and Teuvo Hautaniemi v. Sweden*, (1996) DR 85, 94.

63 Predstavka br. 7374/76, *X v. Denmark*, (1976) DR 5, str. 158.

Na osnovu tužbe koja se odnosi na meru preduzetu u odnosu na odbijanje ili propust pojedinca da izvrši zakonsku ili upravnu obavezu na osnovu savesti ili uverenja ne mora uvek biti donet zaključak o tome da je došlo do „mešanja“ u prava prema članu 9, čak ni u situacijama u kojima se očigledno radi o dubokim i iskrenim uverenjima. U srodnim predmetima *Valsamis protiv Grčke* i *Efstratiou protiv Grčke*, na primer, đaci koji su pripadali Jehovinim svedocima bili su kažnjeni zbog toga što nisu prisustvovali paradama kojima je obeležavan nacionalni praznik države, zbog svojih uverenja (i uverenja njihovih porodica) da su takvi događaji u suprotnosti sa njihovim doslednim pacifističkim stavom. Sud u Strazburu je smatrao da je priroda tih parada bila takva da se tu radilo o javnoj proslavi demokratije i ljudskih prava, tako da se, čak i ako se uzme u obzir angažman vojnih lica, parade ne mogu smatrati manifestacijama koje su mogle da povrede pacifistička uverenja podnosilaca predstavljeni.⁶⁴ Ovi slučajevi ilustruju koliko je povremeno teško proceniti pritužbe upućene po osnovu člana 9. Ta procena takođe može da bude i sporna: sudije koje se ne slažu sa mišljenjem većine ovde ne mogu da uoče nikakav osnov za zaključak po kome učešće u jednom javnom događaju čiji je cilj ispoljavanje solidarnosti sa simbolikom koja je anatema po nečijim ličnim verskim uverenjima ikada može biti smatrano nečim što je „neophodno u demokratskom društvu“.

Pozitivne obaveze

Na osnovu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, član 1, visoke strane ugovornice „jemče svakome u svojoj nadležnosti“ prava i slobode određene u Konven-

64 *Valsamis v. Greece*, presuda od 18. decembra 1996, Reports 1996–VI, stavovi 37–38; i *Efstratiou v. Greece*, presuda od 18. decembra 1996, Reports 1996–VI, stavovi 38–39.

ciji i protokolima uz nju. Sledstveno tome, država je prva koja ima negativnu obavezu u pogledu uzdržavanja od mešanja u zaštićena prava. Ta negativna obaveza je, na primer, odražena u formulacijama koje se koriste u članu 9, kada se navodi da „sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su...“.

Obaveza u pogledu obezbeđivanja prava koja sve ostale obaveze natkriljuje ne svodi se, međutim, samo na zahtev da se države uzdrže od mešanja u zaštićena prava; time se država takođe može obavezati da preduzme aktivne korake. Jemstva sadržana u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima moraju biti praktična i delotvorna prava. Zato jurisprudencija Suda u Strazburu sadrži ideju „pozitivnih obaveza“, to jest odgovornosti države da preduzme izvesnu akciju kako bi zaštitila prava pojedinaca.

Osnovno načelo kojim se upravlja sudska praksa u vezi sa pozitivnim obavezama jeste dužnost državnih organa da obezbede da u duhu pluralizma i uzajamne tolerancije postoji verska sloboda. Na primer, može se pokazati neophodnim da se vlasti angažuju u „neutralnom posredovanju“ ne bi li pomogle frakcijama da razreše interni spor unutar verske zajednice.⁶⁵ Takođe se može očekivati da postoje domaći mehanizmi koji će omogućiti pripadnicima pojedinih vera da svoju veroispovest ispovedaju u skladu sa specifičnim prehrambenim zahtevima, iako ta obaveza može biti ograničena u tom smislu da se obezbedi da postoji razuman pristup namirnicama, a ne pristup objektima za ritualno pripremanje mesa.⁶⁶ Međutim, po pravilu se ne smatra neophodnim da država preduzme korake kako bi nekom zapo-

65 *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* (Vrhovni sveti savet Islamske zajednice protiv Bugarske), br. 39023/97, 16. decembar 2004.

66 *Chaire Shalom Ve Tsedek protiv Francuske [GC]*, br. 27417/95, Reports 2000–VII, razmotreno niže na str. 43.

slenom bilo omogućeno da učestvuje u verskim obredima,⁶⁷ čak i ako u većini slučajeva nema mnogo izgleda da teret koji bi se na taj način prebacio na pleća poslodavca (ako bi se takva obaveza priznala) bude naročito težak.

Nije dakle uvek očigledno da li postoji pozitivna obaveza u pogledu zaštite misli, savesti ili veroispovesti. Kada uopštenije odlučuje o tome da li se pojavljuje ili se ne pojavljuje pozitivna obaveza, Sud u Strazburu nastoji da „uzme u obzir pravičnu ravnotežu koju valja uspostaviti između opštih interesa zajednice i konkurentnih privatnih interesa pojedinca, ili pojedinaca, o kojima je reč“.⁶⁸ Sem toga, Sud u Strazburu nije uvek uspostavio jasnu distinkciju između *obaveze* da se koraci preduzmu, i odobravanja državne akcije preduzete na domaćem nivou u cilju unapređenja zaštite uverenja. Drugačije rečeno, čini se da postoji važna razlika između odobravanja mera preduzetih na unutrašnjem planu u cilju unapređenja uverenja, i slučajeva u kojima je uočen propust da se preduzmu koraci za zaštitu uverenja, da bi potom bilo utvrđeno da se tom prilikom radilo o mešanju.

Da li je reč o obavezujućoj ili samo dozvoljenoj akciji uvek zavisi od okolnosti nekog slučaja.

Situacija u kojoj je država aktivno intervenisala u unutrašnjim aranžmanima neke verske zajednice kako bi rešila spor među njenim pripadnicima može podrazumevati izvršavanje pozitivne obaveze koja nastaje po osnovu člana 9. Ako je reč samo o „neutralnom posredovanju“ u sporovima između različitih konkurentnih verskih frakcija, onda se ne radi o mešanju u prava iz člana 9, što se jasno vidi iz predmeta *Vrhovni sveti savet Islamske zajednice protiv Bugarske*. Međutim, priroda takve intervencije mora biti brižljivo razmotrena jer će akcija koja prevazilazi „neutralno posredovanje“ zaista predstavljati mešanje u

67 Detaljnije razmotreno u okviru odeljka o pozitivnim obavezama.

68 Na primer, predstavke br. 33490/96 i 34055/96, *Dubowska and Skup v. Poland*, (1997) DR 89, 156.

prava iz člana 9. Pomenuti slučaj odnosio se na napore tužene države da se pozabavi davnašnjim i trajnim podelama prouzrokovanim sukobima političke i lične prirode unutar islamske verske zajednice. Pitanje se u suštini svodilo na to da li je promena verskog rukovodstva koja je usledila posle tog mešanja bila rezultat nedoličnog državnog pritiska, ili je pak bila ishod odluke koju je sama zajednica slobodno donela:

Država je tvrdila da su vlasti samo posredovale između sukobljenih grupa i pomogle procesu ujedinjenja, budući da im je ustavna obaveza da obezbede versku toleranciju i miroljubive odnose između grupa vernika. Sud je saglasan da države imaju takvu obavezu i da za njeno izvršenje može biti potrebno angažovanje na planu posredovanja. Neutralno posredovanje između grupa vernika u načelu ne predstavlja mešanje države u prava vernika po članu 9 Konvencije, iako državne vlasti moraju biti oprezne u ovoj izuzetno delikatnoj oblasti.

Doduše, ovde je Sud u Strazburu zauzeo stav da su vlasti aktivno težile ponovnom ujedinjenju podvojene zajednice time što su preduzele korake kako bi nametnule uspostavljanje jedinstvenog rukovodstva protivno volji jednog od dvaju sukobljenih rukovodstava. To je premašilo „neutralno posredovanje“ te se stoga radilo o mešanju u prava iz člana 9.⁶⁹

Zapošljavanje i sloboda misli, savesti i veroispovesti

Čini se da je član 9 posebno ograničen u oblasti zapošljavanja. Na primer, država može nastojati da utvrdi koje vrednosti i uverenja zastupaju kandidati za državnu službu, ili može ljude

⁶⁹ *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* (Vrhovni sveti savet Islamske zajednice protiv Bugarske), br. 39023/97, stavovi 76–86 i stavovi 79 i 80, 16. decembar 2004.

razrešiti dužnosti zato što smatra da su njihovi stavovi u koliziji sa njihovom službom.⁷⁰ Zaista, „kako bi obavila svoju ulogu neutralnog i nepristrasnog organizatora ispoljavanja verskih uverenja, država može odlučiti da svojim aktuelnim ili budućim državnim činovnicima, od kojih će biti traženo da obavljaju jedan deo suverene funkcije države, naloži obavezu da se uzdrže od učestvovanja“ u aktivnostima verskih pokreta.⁷¹

Sud u Strazburu je takođe do sada oklevao da prizna bilo kakvu pozitivnu obavezu poslodavaca u pogledu preduzimanja koraka za omogućavanje ispovedanja uverenja tako što bi, na primer, organizovao oslobađanje od dužnosti kako bi se pojedincu omogućilo da se moli na određeni način i u određeno vreme. Zaposleni su dužni da poštuju pravila kojima je uređeno njihovo radno vreme i otpuštanje zbog nepojavljivanja na poslu iz razloga verskih običaja i obreda ne otvara neko pitanje koje bi spadalo u delokrug člana 9.⁷² Pored toga, od pripadnika sveštenstva jedne priznate crkve ne očekuje se samo da obavlja verske, već da obavlja i svetovne dužnosti i on ne može da se žali ako su potonje dužnosti u sukobu sa njihovim ličnim uverenjima, jer njegovo pravo da se odrekne posla koji obavlja predstavlja krajnju garantiju njegove slobode savesti.⁷³ Opravdanje za takav pristup leži u dobrovoljnoj prirodi zapošljavanja, kao i u načelu da je zaposleni koji napusti svoju službu kadar da sledi sve običaje i molitve koje nađe za shodno. U predmetu *Kalač protiv Turske* Sud u Strazburu je zauzeo stanovište da je pripadnik oružanih snaga, kada je stupao u vojsku, dobrovoljno prihvatio ograniče-

70 *Vogt v. Germany*, presuda od 26. septembra 1995, Series A br. 323, stavovi 41–68 (izreka prema članovima 10 i 11).

71 *Refah Partisi (Partija blagostanja) and others v. Turkey [GC]*, br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, ECHR 2003–II, st. 94.

72 Predstavka br. 24949/94, *Kotinnen v. Finland*, (1996) DR 87, str. 68. Vide ti takođe predstavku br. 29107/95, *Stedman v. the United Kingdom*, (1997) DR 89, str. 104.

73 Predstavka br. 11045/84, *Knudsen v. Norway*, (1985) DR 42, str. 247.

nja svojih mogućnosti za ispoljavanje sopstvenih uverenja, zbog zahteva hitnosti koje može nametnuti vojnički život (iako u svakom slučaju Sud u ovom predmetu nije utvrdio da je podnosilac predstavke bio sprečen da poštuje svoje verske običaje):

Kada je odlučio da teče vojnu karijeru [podnosilac predstavke] je sam, svojevoljno, prihvatio sistem vojne discipline koji po samoj svojoj prirodi podrazumeva mogućnost da neka prava i slobode pripadnika oružanih snaga budu ograničena, i to ograničenjima koja se civilima ne mogu nametnuti. Države mogu za svoju vojsku usvojiti disciplinska pravila koja zabranjuju ovaj ili onaj vid ponašanja, posebno vid ponašanja koji je protivan utvrđenom poretku koji odražava sve zahteve vojne službe.

Nije osporeno da je podnosilac predstavke, u ograničenim okvirima nametnutim zahtevima vojničkog života, mogao da izvršava obaveze koje čine normalne oblike ispovedanja muslimanske vere. Njemu je, na primer, prvenstveno bilo dozvoljeno da se moli pet puta dnevno i da obavlja ostale verske dužnosti, kao što je ramazanski post i odlazak petkom u džamiju na molitvu. Naredba Vrhovnog vojnog saveta se, štaviše, nije zasnivala na verskim uverenjima i stavovima [podnosioca predstavke] niti na načinu na koji je on obavljao svoje verske dužnosti, već na njegovom ponašanju i stavu. Po oceni turskih vlasti, to ponašanje je predstavljalo kršenje vojne discipline i ugrozilo je načelo sekularizma. Sud je iz tih razloga zaključio da odluka o prisilnom penzionisanju podnosioca predstavke nije predstavljala mešanje u pravo zajemčeno članom 9, budući da ona nije bila podstaknuta načinom na koji je podnosilac predstavke ispoljavao svoju veru.⁷⁴

74 *Kalaç v. Turkey*, presuda od 1. jula 1997, Reports 1997–IV, stavovi 28–31.

Ukratko rečeno, ako nema nekih specijalnih odlika koje su prihvaćene kao faktori posebno velike težine, nesklad između ugovornih ili drugih dužnosti i ličnih uverenja ili načela po pravilu ne otvara pitanja po članu 9, te stoga nije mnogo verovatno da akcija preduzeta usled hotimičnog neizvršavanja profesionalnih dužnosti predstavlja mešanje u prava pojedinca.⁷⁵

Dopuštanje odgovarajućeg priznanja verskih običaja

Ipak, u većini slučajeva može biti relativno lako da se utvrdi kako je došlo do mešanja u prava iz člana 9. Osujećivanje pristupa bogomoljama i ograničavanje mogućnosti pripadnika neke vere da učestvuju u verskim običajima predstavljaju „mešanje“,⁷⁶ kao što je slučaj i s odbijanjem da se izda bilo koje potrebno zvanično priznanje nekoj crkvi.⁷⁷ Međutim, u drugim slučajevima opet će biti neophodno da se posebno pažljivo ispituju činjenice. Na primer, propust da se verskoj zajednici omogućiti pristup mesu životinja koje su zaklane u skladu sa verskim propisima može podrazumevati mešanje u prava iz člana 9. Ipak, kao što je razjašnjeno u presudi u predmetu *Čare Šalom Ve Cedek protiv Francuske*, ovde je, očigledno, od ključnog značaja pitanje *dostupnosti* takvog mesa, a ne dozvole vlasti da se obavi ritualno klanje. U ovom slučaju versko telo je nastojalo da ospori odluku kojom su vlasti odbile da izdaju neophodnu dozvolu tom verskom telu za obavljanje ritualnog klanja životinja shodno ultraortodoksnim uverenjima tog udruženja. Jedna druga jevrejska organizacija dobila je dozvolu za klanje životinja

75 *Cserjés v. Hungary* (odluka), br. 45599/99, 5. april 2001.

76 *Cyprus v. Turkey [GC]*, br. 25781/94, Reports 2001–IV, stavovi 241–247 (ograničenja kretanja uključujući pristup bogomoljama osujetila su mogućnost ispovedanja verskih uverenja).

77 Ovo će biti razmotreno niže, na str. 78.

u skladu sa njenim obredom koji se samo marginalno razlikovao od obreda udruženja koje je podnelo predstavku. To udruženje je tvrdilo da je odbijanje vlasti da im izda dozvolu predstavljalo kako kršenje člana 9, tako i kršenje člana 14 u vezi sa članom 9. Bilo je nesporno da ritualno klanje predstavlja verski obred čija je svrha snabdevanje Jevreja mesom životinja zaklanih u skladu sa verskim propisima, što je jedan od bitnih aspekata običaja te vere:

Udruženje koje je podnelo predstavku može se pozivati na član 9 Konvencije kada je reč o odbijanju francuskih vlasti da mu izdaju dozvolu, zato što ritualno klanje mora biti shvaćeno kao nešto što ne samo da je obuhvaćeno pravom zajemčenim Konvencijom konkretno, pravom na ispoljavanje vere i verskih običaja, u smislu člana 9. ...

Pre svega, Sud primećuje da je, utvrđivanjem izuzetka u odnosu na načelo da životinje moraju biti omamljene pre klanja, francuski zakon praktično realizovao pozitivnu meru države čiji je cilj bio obezbeđivanje delotvornog poštovanja slobode veroispovesti. [Nacionalno pravo], daleko od toga da ograničava ostvarivanje te slobode, koncipirano je – nasuprot tome – tako da obezbedi i organizuje ostvarivanje i uživanje te slobode. Sud, pored toga, smatra da činjenica da je tim pravilima koja se odnose na izuzetke čiji je cilj uređenje običaja ritualnog klanja dopušteno da taj obred vrše samo klanice koje za to ovlaste nadležni verski organi sama po sebi ne navodi na zaključak da je došlo do mešanja u slobodu ispovedanja vere. Kao i država, i Sud smatra da je u opštem interesu da se izbegne neregulisano klanje, koje bi se obavljalo u sumnjivim higijenskim uslovima, te da je stoga bolje, ako već mora da postoji ritualno klanje, da se ono obavlja u klanicama koje su pod nadzorom javnih vlasti...

Međutim, kada drugi verski organ koji propoveda istu veru docnije uloži zahtev za dozvolu za obavljanje ritualnog klanja, onda se mora utvrditi da li metod klanja koji taj verski organ želi da sprovodi predstavlja ostvarivanje slobode veroispovesti zajemčene članom 9 Konvencije. Po mišljenju Suda, do mešanja u slobodu veroispovesti došlo bi samo ako bi nezakonitost obavljanja ritualnog klanja onemogućila ultraortodoksnim Jevrejima da jedu meso životinja zaklanih u skladu sa verskim propisima koje oni smatraju primenjivima. Ovde, međutim, nije tako.

U ovom slučaju, verski organ koji je podneo predstavku prethodno je od vlasti tražio dozvolu da jedna određena verska grupa obavlja klanje životinja na sličan (ali ne u potpunosti identičan) način; vlasti su odbile da izdaju tu dozvolu. Sud u Strazburu je zaključio da se ovde nije radilo o „mešanju“ u prava iz člana 9. Prvo, metod ritualnog klanja koji primenjuje klanica tog udruženja identičan je metodi drugog udruženja, s tim što jedinu razliku predstavlja temeljitost pregleda životinje pošto je ona već ubijena. Drugo, meso pripremljeno na način koji odgovara uverenjima udruženja koje je ponelo predstavku moglo se dobiti i od drugih snabdevača iz jedne susedne zemlje. Na toj osnovi, Sud u Strazburu je zaključio da nije bilo mešanja u prava udruženja, zato što nije onemogućeno njegovim pripadnicima da nabavljaju meso životinja zaklanih na način koji se smatra primerenim. (U svakom slučaju, čak i da je bilo mešanja u prava iz člana 9, nije došlo do kršenja jemstva iz tog člana, zato što je razlika u postupanju prema tim dvama udruženjima takođe težila legitimnom cilju, a postojao je i razuman odnos srazmernosti između primenjenih sredstava i cilja čijem se ostvarenju težilo.)⁷⁸

78 *Chàire Shalom Ve Tsedek v. France [GC]*, br. 27417/95, Reports 2000–VII, stavovi 73–85, u stavovima 74, 76–78, 80 i 81.

Ova presuda se možda ne bavi u potpunosti pitanjem obima pozitivnih obaveza države u pogledu poštovanja verskog pluralizma. Tako, na primer, iz te presude nije jasno da li država može smatrati primerenim da zabrani ritualno klanje iz razloga dobrobiti životinja, odnosno, po tom osnovu, i ako to učini, da li onda u takvim slučajevima mora olakšati uvoz mesa iz drugih zemalja. Insistiranje Suda u Strazburu u njegovoj sudskoj praksi na tome da svaku napetost koja u društvu iskrsne usled verskih razlika treba rešavati ne tako što će se ukidati pluralizam već tako što će se podsticati uzajamna tolerancija i razumevanje među pojedincima i grupama potpuno je očigledno. Međutim, čini se da održavanje pluralizma ne podrazumeva apsolutno pravo grupa da insistiraju na tome da budu priznati i zaštićeni svi njihovi zahtevi: čini se da postoji razlika između održavanja pluralizma i njegovog aktivnog promovisanja.

Pitanje 3: Da li je ograničenje ispovedanja vere ili uverenja opravdano bar zbog jednog od priznatih legitimnih ciljeva?

Sloboda misli, savesti i veroispovesti nije apsolutna. Kao što je već primećeno, član 9, stav 2 propisuje da država može da se umeša u „ispovedanje“ misli, savesti ili veroispovesti u izvesnim okolnostima. Kao što je već razmotreno, prvo je potrebno utvrditi da li sporna odluka spada u delokrug člana 9 i da li je tu reč o „ispoljavanju“ slobode misli, savesti i veroispovesti. Posle toga biće neophodno razmotriti da li je došlo do mešanja u navedeno jemstvo. Zatim se postavlja pitanje da li je došlo do kršenja člana 9. To se procenjuje pozivanjem na tri testa: da li je mešanje težilo legitimnom cilju, da li je mešanje bilo „propisano zakonom“ i da li je mešanje bilo „neophodno u demokratskom društvu“.

Država prvo mora pokazati da je mešanje bilo opravdano sa stanovišta jednog od propisanih državnih interesa koji su navedeni u stavu dva. Ti priznati legitimni interesi – „interesi javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih“ – su po svojoj tekstualnoj formulaciji uži od interesa koji su priznati u članovima 8, 10 i 11 (tako se nacionalna bezbednost ne priznaje kao takav cilj članom 9), ali u svakom slučaju, ovaj test neće u praksi predstavljati neku veliku teškoću za tuženu državu budući da će Sud u Strazburu neminovno smatrati da je svako mešanje bilo preduzeto kako bi se ostvario jedan (ili više) od tih navedenih interesa. U načelu, država treba da identifikuje određeni cilj koji teži da ostvari; u praksi, za mešanje koje je izvršeno radi ostvarenja legitimnog cilja spremno će se smatrati da spada u delokrug jednog od navedenih ciljeva te posebne garantije. Tako je u predmetu *Serif protiv Grčke* činjenica da je podnosilac predstavke bio osuđen prema optužnici koja ga je teretila da je uzurpirao funkcije sveštenika jedne „poznate religije“ bila prihvaćena kao mešanje koje je težilo legitimnom cilju zaštite javnog reda,⁷⁹ dok se u predmetu *Kokinakis protiv Grčke* Sud u Strazburu spremno saglasio da je zabranom prozelitizma država nastojala da zaštiti prava i slobode drugih.⁸⁰

Lakoća s kojom država može ustanoviti legitimni cilj svog mešanja može se ilustrovati presudom u predmetu *Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije*. Ovde je Sud u Strazburu razmatrao podnesak tužene države u kome je bilo navedeno da je odbijanje države da registruje versku zajednicu imalo za cilj unapređenje izvesnih interesa navedenih u stavu 2:

Odbijanje da se izda dozvola radi priznanja što je zahtev koji su izneli podnosioci predstavke podneli imalo

79 *Serif v. Greece*, presuda od 14. decembra 1999, Reports 1999–IX, stavovi 49–54.

80 *Kokinakis v. Greece*, (1993) A 260–A, st. 44.

je za cilj zaštitu javnog reda i javne bezbednosti. Država Moldavija, čija je teritorija ranije neprestano prelazila iz rumunske pod rusku kontrolu i obrnuto ima etnički i lingvistički raznovrsno stanovništvo. S obzirom na to, mlada Republika Moldavija, koja je nezavisna od 1991. godine, nema mnogo snaga na koje bi mogla da se osloni u nastojanju da osigura svoje dalje postojanje, a religija predstavlja jedan od činilaca koji doprinose stabilnosti; većinu stanovništva čine pravoslavni hrišćani. Prema tome, priznanje moldavske pravoslavne crkve, koja je podređena moskovskoj patrijaršiji, omogućilo je celokupnom stanovništvu da se ujedini u okviru te crkve. Ako bi bila priznata crkva koja je podnosilac predstavke, ta veza bi verovatno bila izgubljena i pravoslavno hrišćansko stanovništvo bilo bi rasuto među velikim brojem crkava. Štaviše, krijući se pod skutom crkve koja je podnosilac predstavke, a koja je podređena bukureštanskoj patrijaršiji, na delu su političke snage koje deluju ruku pod ruku sa rumunskim interesima, a oni su opet skloni ponovnom ujedinjenju Besarabije i Rumunije. To znači da bi priznanje crkve koja je podnela predstavku oživelo stari rusko-rumunski rivalitet među stanovništvom, čime bi bila ugrožena socijalna stabilnost pa čak i teritorijalni integritet Moldavije.

Podnosioci predstavke su negirali da je mera zbog koje su uputili tužbu Sudu imala za cilj zaštitu javnog reda i javne bezbednosti. Oni su tvrdili da vlada nije dokazala da crkva koja je podnosilac predstavke predstavlja pretnju po javni red i javnu bezbednost.

Sud smatra da države imaju pravo da provere da li neki pokret ili udruženje sprovodi, navodno u verske svrhe, aktivnosti koje su štetne po stanovništvo ili javnu bezbednost. Razmotrivši sve okolnosti ovog predmeta, Sud smatra da je mešanje zbog koga je predstavka bila podneta izvrše-

*no radi ostvarenja legitimnog cilja shodno članu 9, stav 2 – konkretno, zaštite javnog reda i javne bezbednosti.*⁸¹

Cilj ili svrha mešanja nije isto što i ocena njegove opravdanosti. Iz tih razloga, važno je razlučiti pojam „legitimnog cilja“ u ovom testu od pojma „akutna društvena potreba“ koji se javlja u pogledu primene testa šta je „neophodno u demokratskom društvu“: prvi pojam ne može predstavljati nikakve teškoće za državu koja nastoji da opravda mešanje u prava iz člana 9, ali zato stvari stoje sasvim drukčije kada je reč o ovom drugom zahtevu. Niže ćemo videti⁸² na koji je način Sud u Strazburu rešavao pitanje ovih argumenata u korist javnog reda i bezbednosti u okviru testa onoga što je „neophodno u demokratskom društvu“.

Pitanje 4: Da li je ograničenje „ispoljavanja“ vere ili uverenja „propisano zakonom“?

Mešanje države mora biti predstavljeno kao „propisano zakonom“. Ovaj koncept izražava vrednost pravne sigurnosti koja se može široko definisati kao sposobnost delovanja u zadatim okvirima bez straha od proizvoljnog i nepredvidljivog mešanja države. Prema tome, osporena mera mora imati bazu u nacionalnom pravu i mora istovremeno biti na odgovarajući način dostupna i predvidljiva, kao što, sem toga, mora sadržati i dovoljnu zaštitu od proizvoljne primene zakona. Međutim, ta pitanja su se samo povremeno javljala u sudskoj praksi u vezi sa članom 9. U svakom slučaju, Sud u Strazburu može izbeći da iznese decidan odgovor na to da li je mešanje „propisano za-

81 *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* (Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije), u stavovima 111–113.

82 Na str. 80 i dalje.

konom“, ako je uveren da to mešanje nije bilo „neophodno u demokratskom društvu“. ⁸³ (Kada je mešanje u prava iz člana 9 podrazumeva i uvođenje krivične sankcije, podnosilac predstave može dodatno tvrditi da je prekršen član 7 Konvencije koji opredmećuje načelo *nullum crimen, nulla poena sine lege*. ⁸⁴ U takvim slučajevima, sva je prilika da će se Sud u Strazburu pozabaviti pitanjima pokrenutim po osnovu članova 7 i 9 tako što će koristiti sličan pristup.) ⁸⁵

Klasična formulacija testa koji treba primeniti može se naći u jednom predmetu koji se odnosi na slobodu izražavanja, ali se može podjednako primeniti na predmete u vezi sa članom 9:

Po mišljenju Suda, iz izraza „propisano zakonom“ proističu sledeća dva zahteva. Prvo, zakon mora biti na odgovarajući način dostupan: građanin mora biti u stanju da dobije indiciju da je to adekvatno u okolnostima u kojima se zakonska pravila primenjuju na dati slučaj. Drugo, norma se ne može tretirati kao „zakon“ ako nije formulisana u dovoljnoj meri precizno da bi mogla da omogući građaninu da uredi svoje ponašanje: on mora biti u stanju – ako je potrebno i uz odgovarajući savet – da predvidi, u stepenu koji

83 Na primer, *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* (Vrhovni sveti savet Islamske zajednice protiv Bugarske), br. 39023/97, stav 90, 16. decembar 2004.

84 Član 7 propisuje sledeće:

1. *Niko se ne može smatrati krivim za krivično delo izvršeno činjenjem ili nečinjenjem koje, u vreme kada je izvršeno, nije predstavljalo krivično delo po nacionalnom ili međunarodnom pravu. Isto tako, ne može se izreći stroža kazna od one koja je bila propisana u vreme kada je krivično delo izvršeno.*

2. *Ovaj član ne utiče na suđenje i kažnjavanje nekog lica za činjenje ili nečinjenje koje se u vreme izvršenja smatralo krivičnim delom prema opštim pravnim načelima koja priznaju civilizovani narodi.*

85 Videti, na primer, *Kokkinakis v. Greece*, (1983) Series A br. 260–A, stavovi 32–35; i *Larissis and Ors. v. Greece*, Reports 1998–I, stavovi 39–45.

je u datim okolnostima razuman, posledice koje bi mogla doneti radnja o kojoj je reč.

Obratite, međutim, pažnju na stepen kvalifikacije koji pri tom dodaje Sud u Strazburu:

*Te posledice ne moraju biti predvidive s apsolutnom sigurnošću: iskustvo pokazuje da se to ne može ostvariti. Opet, mada je sigurnost krajnje poželjna, ona može doneti sobom i prekomernu rigidnost i zakon mora biti u stanju da drži korak s okolnostima koje se neprestano menjaju. Prema tome, mnogi zakoni su neminovno zaodenevi u formulacije koje su, u većoj ili manjoj meri, nejasne i čije tumačenje i primena predstavljaju stvar prakse.*⁸⁶

Neki primeri primene ovog testa u jurisprudenciji po članu 9 pomažu da se ukaže na te zahteve. U predmetu *Kokinakis protiv Grčke*, podnosilac predstavke je nastojao da tvrdi kako pojam „prozelitizam“ nije bio u dovoljnoj meri definisan u domaćem zakonu čime je omogućeno da zabrana obuhvati svaku vrstu razgovora na verske teme ili komunikacije koja je imala veze s verom, usled čega je pojedincu bilo onemogućeno da na odgovarajući način uredi svoje ponašanje. Sud u Strazburu se, primećujući da je neminovno da formulacije mnogih zakona ne postignu apsolutnu preciznost, saglasio sa tuženom državom da je postojanje korpusa rešenih i objavljenih slučajeva iz nacionalne sudske prakse koji dopunjuju zakonske odredbe u ovom slučaju dovoljno da se ispune zahtevi testa na kome se utvrđuje da li je nešto „propisano zakonom“.⁸⁷

S druge strane, ovaj test nije bio ispunjen u predmetu *Hasan i Čauš protiv Bugarske*. U tom predmetu, jedna vladina usta-

86 *Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1)*, presuda od 26. aprila 1979, Series A br. 30, stav 49.

87 *Kokkinakis v. Greece*, (1983) Series A br. 260-A, stavovi 37–41. Videti, takođe, *Larissis i Ors v. Greece*, Reports 1998-I, stavovi 40–42.

nova je u sporu oko imenovanja verskog vođe favorizovala jednu frakciju u odnosu na drugu. U ovom slučaju je Sud u Strazburu zbog manjkavosti domaćeg zakona zaključio da je došlo do kršenja člana 9:

Da bi domaći zakon ispunio [zahtev koji se postavlja da bi nešto bilo „propisano zakonom“] on mora pružiti meru pravne zaštite od proizvoljnog mešanja javnih vlasti u prava zaštićena Konvencijom. U pitanjima koja zadiru u osnovna prava bilo bi protivno vladavini zakona, kao jednom od osnovnih načela demokratskog društva koje je otelotvoreno u Konvenciji, da diskreciona zakonska prava pružena izvršnoj vlasti budu izražena formulacijama koje ukazuju na nesputanu moć. Prema tome, zakon mora dovoljno jasno ukazati na obim diskrecionih prava nadležnih vlasti i na način na koji se ta prava ostvaruju. Nivo preciznosti koji se zahteva od nacionalnog prava – a koji ni u kom slučaju ne može biti takav da odgovara svakoj situaciji koja bi mogla da iskrсне – u znatnoj meri zavisi od sadržaja instrumenta o kome je reč, oblasti koju on treba da pokrije i broja i statusa onih kojima je upućen.

Sud primećuje da u ovom slučaju relevantni zakon ne sadrži nijedan suštinski kriterijum na osnovu koga Svet ministara i Uprava za verske zajednice registruju verske zajednice i promene u njihovom rukovodstvu u situaciji unutrašnjih podela i sukobljenih pretenzija na legitimnost. Štaviše, ne postoje nikakve procesne mere zaštite, kao što bi bio akuzatorni postupak pred nezavisnim organom, koje bi čuvale od proizvoljnog ostvarivanja diskrecionih prava prepuštenih izvršnoj vlasti. Pored toga, oni koji su ovde neposredno pogođeni nikada nisu bili obavešteni o [nacionalnom pravu], niti o odluci Uprave za verske zajednice. Ti akti nisu bili razumni i bili su do te mere nejasni da se u

njima čak i ne pominje prvi podnosilac predstavke, iako im je osnovni cilj, koji je na kraju i ostvaren, bio to da taj čovek bude uklonjen s položaja vrhovnog muftije.

Ove manjkavosti u pogledu suštinskih kriterijumima i u pogledu procesnih garantija značile su da je mešanje bilo „proizvoljno“ i da se temeljilo na zakonskim odredbama koje su dopuštale nesputana diskreciona prava izvršne vlasti i nisu zadovoljavala tražene standarde jasnoće i predvidljivosti.“⁸⁸

Pitanje 5: Da li je ograničenje „ispoljavanja“ vere ili uverenja „neophodno u demokratskom društvu“?

Jasno je da sloboda ispoljavanja misli, savesti ili uverenja mora, kada to prilike nalažu, biti podvrgnuta ograničenjima u interesu javne bezbednosti, zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih. Međutim, često iskrsavaju teškoće kada u *konkretnim okolnostima* treba dokazati da su mešanja u prava iz člana 9 bila „neophodna u demokratskom društvu“.

Kada se primenjuje ovaj peti i konačni test, mešanje koje je predmet predstavke mora:

- odgovarati akutnoj društvenoj potrebi,
- biti srazmerno legitimnom cilju kome se teži, i
- biti opravdano relevantnim i dovoljnim razlozima.

I ovde je tužena država ta koja treba da dokaže da su zahtevi testa ispunjeni. S druge strane, zadatak je Suda u Strazburu da utvrdi da li su mere koje su preduzete na nacionalnom nivou

88 *Hasan i Chaush v. Bulgaria [GC]*, br. 30985/96, Reports 2000–XI, stavovi 84–90 u stavovima 84–85.

i koje predstavljaju mešanje u prava iz člana 9 načelno opravdane i da li su srazmerne, ali se tu često mogu javiti teškoće zato što Sud u Strazburu nije na najbolji način pozicioniran da bi mogao da razmotri ono što je određeno u nacionalnom pravu. Usled toga Sud može priznati izvesno „polje slobodne procene“ nacionalnim subjektima odlučivanja. To u praksi ima za posledicu ublažavanje strogosti koju Sud u Strazburu primenjuje kada ocenjuje kvalitet razloga koji se navode kao obrazloženje za mešanje u prava iz člana 9. Da bi se ovo detaljnije ispitalo, potrebno je uopštenije prodiskutovati izvesne ključne koncepte koji su opšte primenjivi u tumačenju Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Nužnost i srazmernost; (i) priroda „demokratskog društva“

Pojam „neophodnosti“ sreće se – izričito ili implicitno – u nekoliko članova Evropske konvencije o ljudskim pravima, ali se njegova značenja u raznim kontekstima razlikuju u nijansama. Može se napraviti široka distinkcija između onih članova (kao što je član 9) koji jemče prava prvenstveno građanske i političke prirode koja podležu široko izraženim kvalifikacijama, i onih članova koji jemče prava (prevashodno prava vezana za fizički integritet i ljudsko dostojanstvo) koja ili ne podležu nikakvim izričitim kvalifikacijama ili podležu samo strogim i precizno utvrđenim kvalifikacijama.

Prilikom odlučivanja o tome da li je neko mešanje „neophodno u demokratskom društvu“, valja imati na umu i reč „neophodno“ i izraz „u demokratskom društvu“. Tako je, na primer, u kontekstu člana 10 Sud u Strazburu saopštio da „iako pridev ‘neophodno’, u smislu [ove odredbe] nije sinonim sa ‘nezaobilazno’, niti poseduje fleksibilnost koju imaju izrazi kao što su ‘prihvatljivo’, ‘obično’, ‘korisno’, ‘razumno’ ili ‘poželjno’, on zapra-

vo podrazumeva postojanje ‘akutne društvene potrebe’.⁸⁹ Teret utvrđivanja da je mešanje opravdano, pa samim tim i teret utvrđivanja da je mešanje srazmerno, ponovo leži na državi. Kao i u slučaju tumačenja neophodnosti državnog mešanja u druga prava po Konvenciji, i ovde bi vredelo da se razmotre drugi međunarodni ili evropski standardi i praksa. Tako se Sud u Strazburu u ovoj oblasti pozvao na izveštaje takvih tela kao što je Svetski savet crkava.⁹⁰

Standard traženog opravdanja u praksi zavisi od konkretnog konteksta. U načelu, što je jača „akutna društvena potreba“, to je lakše opravdati mešanje. Na primer, u načelu se nacionalna bezbednost smatra snažnim razlogom. Međutim, samo pozivanje na taj razlog ne oslobađa državu obaveze da navede opravdanje za iznošenje takve tvrdnje.⁹¹ Slično tome, i javna bezbednost očigledno predstavlja ubedljivu društvenu potrebu, te je stoga zakonski zahtev da svi vozači motocikala nose kacige bio spremno prihvaćen kao opravdan kada su ga Siki osporili.⁹²

U svakom slučaju, prilikom primene testa neophodnosti (pa samim tim i razmatranja mere priznanja polja slobodne procene) mora se takođe uzeti u obzir pitanje da li to mešanje može biti opravdano kao neophodno *u demokratskom društvu*. U jurisprudenciji po članu 9 očigledno je da je ovaj koncept od kritičnog značaja. Sud u Strazburu je konkretno identifikovao karakteristike evropskog „demokratskog društva“, opisujući kao njegove osnovne odlike pluralizam, toleranciju i širokogrudost.

89 *Handyside v. the United Kingdom*, presuda od 7. decembra 1976, Series A br. 24, stav 48.

90 Kao u predmetu *Kokkinakis v. Greece*, o kome će više reči biti dole, na str. 71.

91 *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova (Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije)*, br. 45701/99, Reports 2001–XII, detaljnije razmotreno dole na str. 80.

92 Predstavka br. 7992/77, *X v. the United Kingdom*, (1978) DR 14, 234.

Tako je, na primer, u predmetu *Kokinakis protiv Grčke* Sud primetio:

Kao što je navedeno članom 9, sloboda misli, savesti i veroispovesti jedan je od temelja „demokratskog društva“ u smislu Konvencije. U svojoj verskoj dimenziji, to je jedan od najvitalnijih elemenata koji zajednički tvore identitet vernika i njihovu predstavu o životu, ali je isto tako dragocena tekovina za ateiste, agnostike, skeptike i one koji za ta pitanja jednostavno ne haju. Od toga zavisi pluralizam koji je demokratskom društvu neotuđiv i koji je teško izvojevan tokom niza stoleća.⁹³

Iz ovakvih vrednosti može logično slediti zaključak da državne vlasti mogu s pravom smatrati da je neophodno da zaštite verska uverenja pripadnika neke vere od napada do kojih dolazi kroz izražavanje (kao što je to slučaj u predmetu *Oto-Preminger-Institut* koji će niže biti razmotren).⁹⁴ Član 9 takođe može iziskivati da se protiv pretpostavljene opasnosti od nemira bori sredstvima koja podstiču pluralizam umesto da ga podrivaju, čak i onda kada upravo taj pluralizam može biti odgovoran za situaciju na planu javnog reda koja zahteva intervenciju države.

Polje slobodne procene

Utvrđivanje da li je neka mera neophodna i srazmerna nikada ne može biti puki mehanički poduhvat, zato što i onda kada su sve činjenice poznate ostaje neizbežni vrednosni sud koji treba dati kako bi se odgovorilo na pitanje „da li je mešanje bilo neophodno u demokratskom društvu?“. Međutim, na nivou

93 *Kokinakis v. Greece*, presuda od 25. maja 1993, Series A br. 260–A, u stavu 31.

94 Na str. 94.

Suda u Strazburu, svaka procena neophodnosti mešanja u prava iz člana 9 tesno je povezana s pitanjem subsidijarnosti sistema zaštite ustanovljenog u Strazburu, zato što primarnu odgovornost za obezbeđivanje da prava zajemčena Konvencijom budu praktična i delotvorna snose upravo nacionalne vlasti. U tom cilju, Sud u Strazburu može dopustiti domaćim subjektima političkog odlučivanja izvesno „polje slobodne procene“. Povremeno se događa da je ovu koncepciju teško primeniti u praksi. Ona takođe lako otvara mogućnost za sporenja. Činjenica da Sud u Strazburu prihvata izvestan stepen uzdržanosti kod određivanja da li je neka presuda nacionalnih vlasti u skladu s obavezama te države po Konvenciji samim tim predstavlja osnovno sredstvo pomoću koga Sud u Strazburu priznaje svoju subsidijarnu ulogu u zaštiti ljudskih prava. Na taj način se priznaje pravo demokratija (istina u okvirima koji su utvrđeni Konvencijom) da same za sebe izaberu nivo i sadržaj prakse ljudskih prava koji im ponajviše odgovara.

Međutim, očigledno je da bi se, ako bi se ova koncepcija preširoko shvatila, Sud u Strazburu mogao kritikovati za odricanje od odgovornosti koje su mu poverene. U presudi u predmetu *Hendisajd protiv Ujedinjenog Kraljevstva* koja je predstavljala prekretnicu, a odnosila se na slobodu izražavanja, Sud je primetio da Konvencija:

...ne daje državama-članicama neograničenu moć slobodne procene. Sud je... odgovoran za to da obezbedi da države poštuju svoje obaveze i ovlašćen je da donese konačnu odluku o tome da li je neko „ograničenje“ ili „kazna“ u skladu sa [garantijama iz Konvencije]. Polje slobodne procene se, prema tome, odvija naporedo s evropskim nadzorom. Taj nadzor se odnosi kako na cilj osporene mere, tako i na njenu „neophodnost“; on ne obuhvata samo osnovno zakonodavstvo, već i odluku kojom se to zakonodavstvo pri-

menjuje, čak i onu koju je doneo nezavisni sud... Iz svega ovoga sledi da zadatak Suda ni u kom slučaju nije da zauzme mesto nadležnih nacionalnih sudova, već da preispita sa stanovišta [garantije] odluke koje su oni doneli u ostvarivanju svog prava na slobodnu procenu.⁹⁵

Prema tome, polje slobodne procene nije negacija nadzorne funkcije Suda u Strazburu, budući da se Sud suočio sa mnogobrojnim problemima da dokaže kako je svako priznato polje slobodne procene ograničeno i budući da sâm Sud donosi konačnu odluku o tome kada preispituje ocenu nacionalnih vlasti. Tako je, na primer, kada je reč o slobodi izražavanja u vezi sa napadima na verska uverenja, Sud u Strazburu objasnio način na koji širina polja slobodne procene zavisi od konteksta i, pre svega, od prirode izražavanja o kojoj je reč, kao i o opravdanju ograničenja:

Mada po članu 10, stav 2 Konvencije postoji malo prostora za ograničenja političkog govora ili debate o pitanjima od javnog interesa, visoke strane ugovornice obično imaju šire polje slobodne procene kada uređuju slobodu izražavanja u odnosu na pitanja koja bi mogla da uvrede intimna lična uverenja u sferi morala ili, posebno, religije. Štaviše, u oblasti morala, možda čak i u višem stepenu, ne postoji nikakav jednobrazni evropski koncept „zahteva za zaštitu prava drugih“ u pogledu napada na njihova verska uverenja. Ono što bi verovatno moglo da predstavlja suštinsku uvredu za ljude određenih verskih uverenja značajno će se razlikovati od vremena do vremena i od mesta do mesta, posebno u doba koje se karakteriše pojavom sve većeg broja vera i veroispovesti. Zbog svog neposrednog i stalnog

95 *Handyside v. the United Kingdom*, presuda od 7. decembra 1976, Series A br. 24, stavovi 49–50.

kontakta sa vitalnim snagama u svojim zemljama, državne vlasti su, u načelu, u boljem položaju od međunarodnog sudije da iznesu mišljenje o tačnom sadržaju tih zahteva u pogledu prava drugih, kao i u pogledu 'neophodnosti' 'ograničenja' koje ima za cilj da se od takvog materijala zaštite oni čija bi najdublja osećanja i uverenja mogla da budu ozbiljno pogođena.⁹⁶

Prema tome, Sud u Strazburu priznaje da je njegova stručnost u preispitivanju izvesnih odluka donetih u oblasti vera ograničena. To inače deluje kao očigledna stvar. Unutrašnja situacija u nekoj zemlji verovatno odražava istorijske, kulturne i političke osetljivosti, tako da jedan međunarodni forum ni u kom slučaju nije dobro pozicioniran za rešavanje takvih sporova.⁹⁷

96 *Wingrove v. the United Kingdom*, presuda od 25. novembra 1996, Reports 1996-V, stav 58.

97 Videti takođe, na primer, *Murphy v. Ireland*, razmotreno niže na str. 91.

SPECIFIČNI ASPEKTI SLOBODE MISLI, SAVESTI I VEROISPOVESTI IZ ČLANA 9

Sudska praksa Suda u Strazburu po članu 9 ilustruje primenu svih pomenutih testova i očekivanja neutralnosti, pluralizma i tolerancije države u situacijama koje se odnose na stvarnost punu zvaničnih antagonizama, skrivene ili otvorene diskriminacije i proizvoljnog odlučivanja. Ovaj deo Priručnika bavi se ključnim pitanjima koja su iskrsla u kontekstu ove garantije, prvenstveno u pogledu pitanja o tome da li se može dokazati da su mešanja bila „neophodna u demokratskom društvu“. Međutim, kao što je već istaknuto, izvesni aspekti kako individualnog, tako i kolektivnog ostvarivanja slobode misli, savesti i veroispovesti još uvek nisu testirani u jurisprudenciji Suda u Strazburu.

Vojna obaveza i verska uverenja

Razmere u kojima član 9 nameće državnim vlastima pozitivnu obavezu da priznaju izuzetke od opštih građanskih ili zakonskih obaveza još uvek su predmet izvesnih sumnji. U svetlu člana 4, stav 3 (b) Evropske konvencije o ljudskim pravima koji sadrži odredbu koja se odnosi upravo na „službu vojne prirode“, član 9 verovatno ne može sam po sebi da podrazumeva ma kakvo pravo na priznanje prigovora savesti kada je reč o obaveznom služenju vojnog roka, sem onda kada je to priznato nacionalnim pravom. Mada praktično sve evropske države u kojima postoji obaveza služenja vojnog roka sada priznaju alternativno

civilno služenje,⁹⁸ još uvek je otvoreno pitanje da li se na osnovu člana 9 zaista može tražiti od države da prizna takvo alternativno civilno služenje u slučajevima kada bi pojedinac inače mogao biti primoran da postupa protivno svojim temeljnim verskim uverenjima.⁹⁹ Zaista, neke od predstavki koje su nedavno stigle Sudu u Strazburu i koje su rezultirale prijateljskim poravanjem što je posledica reforme domaćih pravnih mehanizama, u tom pogledu, ukazuju na izvesno preispitivanje stava Suda prema ovom pitanju.¹⁰⁰

Takođe može postojati mogućnost da se barem u predstavi navede da zahtevi vojne službe mogu delovati diskriminatorno, ili pak delovati na način koji otvara neka druga pitanja po Konvenciji.¹⁰¹ Tako je, na primer, u predmetu *Ulke protiv Turske*, Sud u Strazburu zauzeo stav da je podnosilac predstavke, inače mirovni aktivista koji je više puta bio kažnjen zbog toga što je odbijao da služi vojsku na temelju svojih uverenja, bio podvrgnut postupanju koje predstavlja kršenje člana 3, zbog toga što je „sve vreme bio ili u zatvoru ili na suđenju“ kao i teoretske mogućnosti da se takva situacija nastavi do kraja njegovog života. To je bilo prekoračenje neizbežnog stepena poniženja koji je ugrađen u meru zatvorske sankcije te je, samim tim, kvalifikovano kao „nečovečno“ postupanje zbog unapred smišljenih, kumulativnih i dugoročnih efekata koje su morale imati te neprestane tužbe i osude na zatvorske kazne. Domaće zakonodavstvo, koje nije

98 Videti Preporuku Komiteta ministara br. R(87)8.

99 Predstavka br. 7705/76, *X v. Germany*, (1977) DR 9, 196.

100 Na primer, 32438/96, *Stefanov v. Bulgaria*, (3. maj 2001) (prijateljsko poravnanje).

101 Na primer, *Thlimmenos v. Greece [GC]*, br. 34369/97, Reports 2000–IV. Videti, takođe, *Tsirlis and Kouloumpas v. Greece*, Reports 1997–III (povreda člana 5, ali je izbegnuto pitanje u vezi sa članom 9); uporediti to, međutim, sa izveštajem Komisije od 7. marta 1996. (mišljenje o tome da je došlo do kršenja člana 14, a u vezi sa članom 9).

sadržalo odredbu o prigovaračima savesti, „očigledno nije bilo dovoljno da obezbedi adekvatna sredstva za rešavanje situacija koje iskrsavaju usled odbijanja pojedinca da služi vojni rok zbog svojih uverenja“¹⁰²

Zahtev za plaćanje „crkvenog poreza“

Član 9, stav 1 pruža zaštitu od obaveze posrednog učešća u verskim aktivnostima protiv volje pojedinca. Takva situacija može, na primer, da iskrsne u vezi sa zahtevom za plaćanje crkvenog poreza. Države moraju poštovati verska uverenja onih koji ne pripadaju nijednoj crkvi, te samim tim moraju omogućiti takvim pojedincima da budu izuzeti od obaveze da pružaju novčani doprinos crkvi za njene verske aktivnosti.¹⁰³ (Međutim, kao što je već istaknuto, treba razlikovati tu situaciju od tvrdnji da opšte poreske uplate koje pojedinac doznačuje vlastima ne treba izdvajati u neke određene svrhe.)¹⁰⁴ U tom cilju, države legitimno mogu zahtevati od pojedinaca da dostave informaciju o svojim verskim uverenjima ili promeni svojih verskih uverenja kako bi se osiguralo delotvorno ubiranje crkvenog poreza.¹⁰⁵

U svakom slučaju, biće neophodno razmotriti da li se uvođenje crkvenog poreza jednim delom vrši radi pokrića sekularnih crkvenih troškova, to jest onih troškova čija je svrha bitno različita od eklezijastičke. U predmetu *Bruno protiv Švedske*, Sud u Strazburu je napravio razliku između oporezivanja radi obavljanja javnih funkcija i funkcija koje su isključivo vezane za

102 (24. januar 2006), u stavovima 61 i 62.

103 *Darby v. Sweden*, Series A br. 187, mišljenje Komisije, stav 51.

104 Predstavka br. 10358/83, *C v. the United Kingdom*, (1983) DR 37, 142.

105 Videti, na primer, predstavku br. 101616/83, *Gottesmann v. Switzerland*, (1984) DR 40, str. 284.

verska uverenja. Zakonski okvir je dopuštao izuzeće od obaveze plaćanja većine crkvenih poreza, ali je još uvek nalagao plaćanje jednog poreza („disidentskog poreza“) kako bi se nadoknadili troškovi zadataka nereligijske prirode koji se obavljaju u interesu društva kao što je organizovanje sahrana, održavanje crkvene imovine i zgrada od istorijske vrednosti i briga za stare (istorijske) matične knjige. Sud u Strazburu je prvi potvrdio da državne vlasti imaju široko polje slobodne procene kada odlučuju na koji će način urediti takve odgovornosti i stoga je odbacio tvrdnju podnosioca predstavke da su te funkcije odgovornost svetovne javne uprave, a ne verskih organa:

Sud je saglasan sa državom da se organizovanje sahrana, održavanje crkvene imovine i zgrada od istorijske vrednosti i briga za stare matične knjige razumno mogu smatrati zadacima nereligijske prirode koji se obavljaju u interesu društva u celini. Državi mora biti prepušteno da odluči kome će poveriti dužnost obavljanja tih zadataka i na koji način će obavljanje tih zadataka finansirati. Iako je u obavezi da poštuje pravo pojedinca na slobodu veroispovesti, država ima široko polje slobodne procene u donošenju takvih odluka. ...

Međutim, Sud u Strazburu jeste naglasio da tražena garantija štiti od obaveze davanja doprinosa – kroz oporezivanje – za ciljeve koji su po svojoj suštini religijski. Ipak, u ovom slučaju, moglo se dokazati da je proporcionalno gledano puni iznos crkvenog poreza koji su plaćali pojedinci koji nisu pripadnici crkve srazmeran troškovima građanskih dužnosti crkve, te se stoga nije moglo reći da je podnosilac predstavke bio primoran da plaća doprinos za verske aktivnosti crkve. Takođe je od izvesnog značaja bilo to što su nadzor nad trošenjem i utvrđivanje poreškog iznosa obavljali javni a ne crkveni organi:

Podnosilac predstavke, koji nije član švedske crkve, nije morao da plati puni iznos crkvenog poreza već samo jedan njegov deo – 25 posto punog iznosa – kao porez za one koji nisu vernici [na osnovu koga] oni koji nisu pripadnici Crkve plaćaju doprinos za crkvene aktivnosti koje nisu religijske po svojoj prirodi. Smanjena poreska stopa određena je na osnovu istraživanja ekonomskih aktivnosti švedske crkve, koja su pokazala da troškovi sahranjivanja preminulih učestvuju sa oko 24 posto u ukupnim troškovima koje Crkva ima.

Iz tih razloga je očigledno da je porez koji je podnosilac predstavke platio švedskoj crkvi bio srazmeran troškovima njene građanske odgovornosti. Prema tome, ne može se reći da je on bio primoran da pruža doprinos za verske aktivnosti Crkve. Štaviše, sama činjenica da su švedskoj crkvi povereni zadaci o kojima je reč ne može se smatrati kršenjem člana 9 Konvencije. S tim u vezi, treba naglasiti da je Crkva čitav niz godina zadužena za vođenje matičnih knjiga i da je potpuno prirodno da vodi računa o tim knjigama sve dok one konačno ne budu prenete u državni arhiv. Isto tako, organizovanje sahrana i održavanje stare crkvene imovine spadaju u zadatke koji opravdano mogu biti povereni zvaničnoj crkvi u datoj zemlji. Sem toga, Sud uzima u obzir i to da se plaćanje poreza za one koji nisu pripadnici Crkve i celokupno odvijanje civilnih aktivnosti Crkve obavljaju pod nadzorom javnih vlasti, uključujući tu poresku upravu i Okružni upravni odbor.

Prema tome, Sud u Strazburu je zaključio da obaveza da se plati ovaj „porez za one koji nisu vernici“ nije bila u suprotnosti s pravom podnosioca predstavke na slobodu veroispovesti, te je stoga taj deo njegove predstavke proglasio očigledno neosnovanim.¹⁰⁶

106 *Bruno v. Sweden* (odluka), br. 32196/96, 28. avgust 2001.

Propisi o odevanju

Zbog zabrane nošenja verskih simbola Sudu u Strazburu je stigao određeni broj predstavki po osnovu člana 9. Ti slučajevi mogu zahtevati vrlo brižljivu procenu. Iz jurisprudencije bi se moglo zaključiti da se uobičajeno prihvata da takva zabrana predstavlja mešanje u pravo pojedinaca da ispoljavaju svoju veru, tako da se onda prelazi na procenu razloga koji su do te zabrane doveli. U ovoj oblasti, međutim, Sud u Strazburu će verovatno priznati izvesno „polje slobodne procene“ državnim vlastima, posebno onda kada država kao opravdanje navede potrebu da spreči izvesne fundamentalističke verske pokrete u vršenju uticaja na druge koji pripadaju nekoj drugoj religiji ili koji ne ispovedaju religiju tih pokreta.¹⁰⁷ Tako se u predmetu *Dahlab protiv Turske* odbijanje da se učiteljici koja radi sa malom decom dozvoli da nosi islamsku maramu smatralo opravdanim s obzirom na „moćni spoljni simbol koji predstavlja njeno nošenje marame: ne samo da se može smatrati kako nošenje te marame ima izvestan prozelitistički uticaj, budući da je ženi nametnuto verskim propisima koji se teško mogu pomiriti sa načelom rodne ravnopravnosti, već se to takođe ne može lako pomiriti ni sa porukom tolerancije, poštovanja drugih i jednakosti i nediskriminacije koju svi nastavnici u jednom demokratskom društvu treba da prenesu svojim đacima.“¹⁰⁸

U predmetu *Lejla Sahin protiv Turske*, ovo pitanje je razmotrilo i Veliko veće. U tom predmetu, podnositeljka predstavke se žalila da su time što joj je zabranjeno da na univerzitetu nosi islamsku maramu i time što joj nije dopušteno da pohađa

107 Predstavka br. 16278/90, *Karaduman v. Turkey*, (1993) DR 74, str. 93 (zahtev da na zvaničnoj fotografiji ne može biti prikazana diplomirana studentkinja sa islamskom maramom na glavi, već joj čelo mora biti otkriveno).

108 *Dahlab v. Switzerland* (odluka), br. 42393/98, Reports 2001-V.

nastavu s maramom na glavi prekršena njena prava po osnovu člana 9. Sud u Strazburu je pošao od toga da je došlo do mešanja u njeno pravo ispoljavanja svoje vere i prihvatio je da je to mešanje prevashodno težilo legitimnom cilju zaštite prava i sloboda drugih i zaštite javnog reda. Sud je takođe stao na stanovište da je to mešanje bilo „propisano zakonom“. Prema tome, ključno pitanje koje se sada postavljalo bilo je da li je to mešanje bilo „neophodno u demokratskom društvu“. Većinom glasova, Sud je presudio da je mešanje o kome je ovde reč bilo i načelno opravdano i srazmerno ciljevima kojima se težilo, ako se uzme u obzir „polje slobodne procene“ države u takvim slučajevima:

Kada se radi o pitanjima odnosa između države i veroispovesti, o kojima se u jednom demokratskom društvu mišljenja racionalno mogu znatno razlikovati, poseban značaj treba pridati ulozi nacionalnih organa koji na tom planu odlučuju. To, pre svega, važi kada je reč o uređivanju oblasti nošenja verskih simbola u obrazovnim ustanovama, posebno ... s obzirom na raznovrsnost pristupa nacionalnih vlasti tom pitanju. U celoj Evropi nije moguće uočiti jedan jednoobrazni koncept značaja religije u društvu i značenje ili uticaj javnog izražavanja verskih uverenja razlikuju se u zavisnosti od vremena i konteksta. Samim tim, i pravila se u ovoj sferi razlikuju od jedne do druge zemlje, u zavisnosti od nacionalnih tradicija i zahteva koje postavlja potreba za zaštitom prava i sloboda drugih i održavanja javnog reda. Samim tim, izbor obima i oblika takvih odredaba neminovno treba do jedne tačke prepustiti državi o kojoj je reč, budući da to zavisi od konkretnog domaćeg konteksta.

U ovom slučaju izvestan značaj imaju načela sekularizma i jednakosti na kojima počiva Ustav Turske. Ustavni sud je utvrdio da se sloboda ispoljavanja vere može ograničiti kako bi se odbranila uloga koju sekularizam ima kao garant demokratskih

vrednosti države: sekularizam je tačka susreta slobode i jednakosti, koji nužno donose i slobodu veroispovesti i savesti, i on sprečava državne vlasti da ispolje sklonost ka jednoj određenoj religiji ili verovanju tako što obezbeđuje ulogu države kao nepristrasnog arbitra. Sem toga, sekularizam je pomogao da se pojedinci zaštite od spoljnih pritisaka ekstremističkih pokreta. Ova uloga države kao nezavisnog arbitra potpuno je u skladu i sa jurisprudencijom Suda u Strazburu po osnovu člana 9.

Sud u Strazburu bio je i pod uticajem naglašavanja zaštite prava žena u turskom ustavnom sistemu, što je vrednost koja je takođe konzistentna sa ključnim načelom rodne ravnopravnosti na kome počiva Evropska konvencija o ljudskim pravima. Prilikom svakog razmatranja pitanja zabrane nošenja islamske marame mora se uzeti u obzir značaj koji taj simbol može imati na one koji odluče da je ne nose ako se to shvati kao verska obaveza. To posebno važi u zemlji kao što je Turska u kojoj većinu stanovništva čine pripadnici islamske vere. Imajući na umu činjenicu da u Turskoj postoje ekstremistički politički pokreti koji nastoje da društvu u celini nametnu svoje verske simbole i predstavu o društvu koje bi se temeljilo na verskim propisima, Veliko veće je zauzelo stav da je načelo sekularizma prvenstveni razlog koji leži u osnovi zabrane nošenja verskih simbola na univerzitetima. U kontekstu u kome se uče i u praksi primenjuju vrednosti pluralizma, poštovanja prava drugih i, pre svega, ravnopravnosti muškaraca i žena pred zakonom, razumljivo je da nadležne vlasti mogu smatrati da bi dopuštanje nošenja verskih simbola kao što je islamska marama u prostorijama univerziteta bilo u suprotnosti s tim vrednostima. Zato se može smatrati da je ograničavanje slobode nošenja islamske marame zapravo korak kojim se izlazi u susret akutnoj društvenoj potrebi, zbog toga što je upravo taj verski simbol poslednjih godina poprimio političko značenje u zemlji. Primećujući da član 9 ne garantuje uvek pravo pojedinca da se ponaša na način koji diktiraju nje-

gova verska uverenja i da on ljudima koji to čine ne dopušta da prenebregavaju pravila za koja je dokazano da su opravdana, Sud u Strazburu je takođe primetio da, u svakom slučaju, studentkinje koje pohađaju turske univerzitete a ispovedaju islamsku veru imaju slobodu da svoju veroispovest ispolje u skladu s uobičajenim oblicima islamskih obreda, u granicama koje su postavljene organizacionim ograničenjima u obrazovanju.

Ova predstavka je takođe otvorila i pitanje da li je došlo do mešanja u pravo podnositeljke predstavke na obrazovanje u smislu člana 2 Protokola br. 1. Zaključujući po analogiji sa rezonovanjem primenjenim prilikom odlučivanja po predstavi sa stanovišta člana 9 Veliko veće je takođe prihvatilo tezu da je odbijanje da se dozvoli pristup raznim predavanjima i ispitima zbog nošenja islamske marame bilo predvidivo ograničenje, koje je težilo legitimnom cilju, kao i da su sredstva koja su pri tom primenjena bila srazmerna. Mere o kojima je reč nisu ni na koji način onemogućile ispoljavanje verskih uverenja, i zaista se može reći da je univerzitetska uprava razborito nastojala da iznađe sredstva pomoću kojih bi izbegla vraćanje studentkinja s maromom na glavi, a da pri tom istovremeno zaštiti prava drugih i interese obrazovnog sistema. Zabrana islamskih marama, prema tome, nije predstavljala mešanje u pravo na obrazovanje.¹⁰⁹

Zatvorenici i verska uverenja

Od zatvorskih vlasti će se očekivati da priznaju verske potrebe lica lišenih slobode tako što će im omogućiti da učestvuju u verskim obredima. Tako, na primer, kada veroispovest ili uverenje nalažu određeni način ishrane, vlasti to treba da

109 *Leyla Sahin v. Turkey [GC]*, br. 44774/98, Reports 2005–XI, stavovi 104–162 u stavu 109.

poštuju.¹¹⁰ Pored toga, treba obezbediti odgovarajuću odredbu kako bi se zatvorenima omogućilo da učestvuju u molitvi ili kako bi im se dopustio pristup duhovnom vođstvu. U srodnim predmetima *Poltoracki protiv Ukrajine i Kuznjecov protiv Ukrajine*, zatvorenici koji su osuđeni na smrt žalili su se zbog toga što im nisu dopuštene posete sveštenika niti im je omogućeno da učestvuju u verskim obredima koji su bili na raspolaganju drugim zatvorenima. Podnosioci predstavke su uspjeli u svojim obraćanjima Sudu zato što je utvrđeno da ta mešanja nisu bila u skladu sa zakonom budući da odgovarajući zatvorski propisi nisu mogli da budu tretirani kao zakon u smislu Konvencije.¹¹¹ Međutim, održavanje reda i bezbednosti u zatvoru normalno bi odmah bilo prihvaćeno kao legitimni državni interes. Tako se, na primer, član 9 ne može koristiti da bi se tražilo priznanje specijalnog statusa zatvorenika koji tvrde da nošenje zatvorske uniforme ili prinudni rad u zatvoru krše njihova uverenja.¹¹² Pored toga, vlastima se priznaje prilično široko polje slobodne procene kada preduzimaju korake radi ostvarenja tih interesa reda i bezbednosti. Na primer, potreba da se zatvorenici identifikuju može iz tih razloga iziskivati da se nekom zatvoreniku ne dozvoli da nosi bradu, dok u isto vreme razlozi bezbednosti mogu opravdati odbijanje da se zatvorenima dostavi molitveni lanac sa raspećem¹¹³ ili knjiga koja sadrži detaljne opise borilačkih veština, čak i u onim slučajevima kada se može utvrditi da je pristup tim artiklima nezaobilazan za propisno ispovedanje vere.¹¹⁴

110 Predstavka br. 5947/72, *X v. the United Kingdom*, (1976) DR 5, str. 8.

111 *Poltoratskiy v. Ukraine*, br. 38812/97, Reports 2003-V i *Kuznetsov v. Ukraine*, br. 39042/97, 29. april 2003.

112 Predstavka br. 8317/78, *McFeely and others v. the United Kingdom*, (1980) DR 20, str. 44.

113 Predstavka br. 1753/63, *X v. Austria*, (1965), Coll Dec 16, str. 20.

114 Predstavka br. 6886/75, *X v. the United Kingdom*, (1976) DR 5, str. 100.

Ove obaveze države prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima odražene su takođe i u dokumentu pod naslovom Evropska zatvorska pravila. Ta pravila su neobavezujući standardi čiji je cilj da se obezbedi da zatvorenici i u materijalnom i u moralnom smislu budu smešteni tako da se poštuje njihovo dostojanstvo i da se prema njima postupa na nediskriminatorni način, koji priznaje njihova verska uverenja i održava njihovo zdravlje i samopoštovanje. Tako se, na primer, u Pravilima navodi da „zatvorski režim treba da bude organizovan koliko god je to praktično moguće tako da omogući zatvorenicima da ispovedaju svoju veru i da slede svoja uverenja, da prisustvuju religijskoj službi ili sastancima koje predvode ovlašćeni predstavnici tih religija ili uverenja, da im u privatne posete dolaze predstavnici tih veroispovesti ili uverenja i da mogu posedovati knjige ili literaturu koja je u neposrednoj vezi sa njihovom veroispovešću ili uverenjima“. Međutim, „zatvorenici ne mogu biti primorani da ispovedaju određenu veru ili uverenje, da prisustvuju verskoj službi ili sastancima, da učestvuju u verskim običajima ili da prihvate posetu predstavnika neke veroispovesti ili uverenja.“¹¹⁵

Prozelitizam

Tekst stava 1 člana 9 konkretno se odnosi na „propoved“ kao na priznati oblik „ispoljavanja“ uverenja. Pravo da se pokuša da se ubede drugi u ispravnost sopstvenih uverenja takođe je implicitno podržano i time što se u tekstu pominje pravo na „promenu vere ili uverenja“. Prema tome, jasno je da pravo na pokušaj da se drugi ubede da se preobrate i prime drugu veroispovest spada u delokrug člana 9. Međutim, to pravo nije apsolutno i može biti ograničeno onda kada država može da dokaže da

115 Evropska zatvorska pravila, Preporuka Rec. (2006) 2, pravila 29 (2)–(3).

je to ograničenje očigledno zasnovano na razlozima javnog reda ili zaštite posebno osetljivih pojedinaca od nedolične eksploatacije. U jurisprudenciji se pravi razlika između „ispravnog“ i „nedoličnog“ prozelitizma, a ta distinkcija se ogleda i u drugim merama koje su usvojile institucije Saveta Evrope kao što je Preporuka 1412 (1999) Parlamentarne skupštine Saveta Evrope o nezakonitim aktivnostima sektu u kojoj se poziva na to da se na domaćem planu preduzme akcija protiv „nezakonite prakse koja se preduzima u ime grupa verske, ezoterijske ili duhovne prirode“, da se među državama uspostavi razmena informacija i dostavljanje informacija o takvim sektama i ukazuje se na važnost istorije i filozofije religije u nastavnim programima kako bi se zaštitili mladi ljudi.

U predmetu *Kokinakis protiv Grčke*, jedan Jehovin svedok je osuđen na kaznu zatvora zbog prozelitizma; prozelitizam se u Grčkoj tretira kao krivično delo zabranjeno i Ustavom i zakonom. Sud u Strazburu je na samom početku prihvatio da pravo da se drugi ubede da se preobrate, to jest, da prime drugu veru spada u opseg garantije, „bez koje bi... ‘sloboda promene vere ili uverenja, koja je propisana članom 9, verovatno ostala mrtvo slovo na papiru“. Primećujući da je zabrana zakonom propisana i da ima legitimni cilj zaštite prava drugih, Sud u Strazburu ipak nije mogao u konkretnim okolnostima da prihvati da je dokazano kako je to mešanje bilo opravdano kao „neophodno u demokratskom društvu“. Po mišljenju Suda, treba napraviti razliku između „ispovedanja Hristove vere“ ili evangelizacije i „nedoličnog prozelitizma“ koji podrazumeva nedoličan uticaj, pa čak i silu:

Ono prvo odgovara istinskom evangelizmu, koji se u jednom izveštaju iz 1956. godine sačinjenom pod pokroviteljstvom Svetskog saveta crkava opisuje kao suštinska misija i odgovornost svakog hrišćanina i svake Crkve. Ono

drugo predstavlja deformisani ili iskvareni vid onog prvog. Ako je suditi prema istom izveštaju, to drugo može poprimiti oblik aktivnosti u kojima se nude materijalne i društvene beneficije kako bi se pridobili novi pripadnici crkve ili kako bi se izvršio nedolični pritisak na ljude u nevolji ili u teškoćama; to čak može podrazumevati i primenu nasilja ili ispiranje mozga; uopštenije gledano, to je nešto što je nespojivo s poštovanjem slobode misli, savesti i veroispovesti drugih.

Međutim, usled toga što domaći sudovi nisu mogli da preciziraju razloge za osuđujuću presudu nije bilo moguće dokazati da postoji akutna društvena potreba za takvom osudom. Domaći sudovi su cenili krivičnu odgovornost podnosioca predstavke samo na osnovu toga što su ponovili zakonske odredbe, umesto da su jasno naznačili zašto su sredstva koja je podnosilac predstavke koristio da bi pokušao da ubedi druge da promene veru bila neprimerena:

Pomno proučavanje [odgovarajuće zakonske odredbe] pokazuje da relevantni kriterijumi koje je grčko zakonodavstvo usvojilo nisu u neskladu s prethodno navedenim u meri u kojoj su ustanovljeni isključivo radi kažnjavanja nedoličnog prozelitizma, što je pojava koju Sud ne mora apstraktno da definiše u datom slučaju. Sud međutim primećuje da su grčki sudovi u svome rezonovanju utvrdili krivicu podnosioca predstavke pukim reprodukovanjem formulacija [iz zakona] i da nisu u dovoljnoj meri precizirali na koji je način optuženi pokušao da ubedi svog suseda primenom nedoličnih sredstava. Nijedna od činjenica koje su sudovi utvrdili ne nalaže takav zaključak. Budući da stvari stoje tako, nije dokazano da je osuđujuća presuda izrečena podnosiocu predstavke bila opravdana akutnom društvenom potrebom u okolnostima datog predmeta. Prema tome,

*izgleda da osporena mera nije bila srazmerna legitimnom cilju kome se težilo, niti da je, samim tim, bila „neophodna u demokratskom društvu... radi zaštite prava i sloboda drugih“.*¹¹⁶

Nasuprot tome, u predmetu *Larisis protiv Grčke*, zaključeno je da osuđujuća presuda izrečena višim oficirima, pripadnicima pentekostalne vere optuženim za prozelitizam prema trojici vazduhoplovaca koji su bili pod njihovom komandom nije predstavljala kršenje člana 9, u svetlosti suštinski važne prirode vojne hijerarhijske strukture koja bi, prema navodima koje je Sud prihvatio, potencijalno mogla podrazumevati rizik od proganjanja potčinjenih ako bi oni pokušali da se povuku iz razgovora koji je započeo njima pretpostavljeni oficir. U ovom slučaju Sud u Strazburu je prihvatio argumente tužene države da su viši oficiri zloupotrebili svoj uticaj i da su osuđujuće presude koje su im izrečene bile opravdane potrebom da se zaštite prestiž i delotvorno funkcionisanje oružanih snaga, kao i da se zaštite vojnici pojedinci od ideološke prinude:

Sud primećuje da je već utvrđeno i opšte prihvaćeno da se Konvencija u načelu odnosi i na pripadnike oružanih snaga baš kao i na civile. Ipak, prilikom tumačenja i primene njenih pravila u slučajevima kao što je ovaj koji imamo pred sobom, moraju se imati u vidu specifične odlike života u vojsci i njihove posledice na položaj pojedinačnih pripadnika oružanih snaga. ... U tom smislu, Sud primećuje da hijerarhijska struktura koja je jedna od odlika života u oružanim snagama može uticati na svaki aspekt odnosa među vojnim osobljem, usled čega je potčinjenome teško da odbije ili izbegne pojedinca višeg ranga koji nastoji

116 *Kokkinakis v. Greece*, presuda od 25. maja 1993, Series A br. 260–A, u stavovima 48–49.

da uspostavi kontakt sa njim ili da se povuče iz razgovora koji je njegov pretpostavljeni zapodenuo. Samim tim, ono što bi u civilnom svetu moglo delovati kao bezazlena razmena ideja koje primalac može da prihvati ili da odbaci, u okvirima života u vojsci može se tumačiti kao jedan vid maltretiranja ili vršenje nedoličnog pritiska kroz zloupotrebu položaja. Mora se naglasiti da u ovu kategoriju ne spada svaki razgovor koji se vodi o religiji ili drugim osetljivim pitanjima između pojedinaca različitih činova. Ipak, tamo gde okolnosti to iziskuju, države mogu opravdano preduzeti specijalne mere kako bi zaštitile prava i slobode podređenih pripadnika oružanih snaga.

Domaći sudovi su zaista saslušali svedočenje o tome da su vazduhoplovci o kojima je reč osećali obavezu da učestvuju u razgovorima o religiji, koje su njihovi pretpostavljeni oficiri započinjali sa njima, kao i to da su ih uznemiravali uporni pokušaji tih oficira, iako pri tom nisu bile izrečene nikakve pretnje ili podsticaji. Bilo je jasno da su pretpostavljeni oficiri podvrgli vazduhoplovce izvesnom stepenu pritiska i da su se oni zbog toga osećali u izvesnoj meri sputanima. Zaključak (Suda) bio je da u ovom slučaju nije bilo kršenja člana 9:

...Sud smatra da su grčke vlasti u načelu opravdano preduzele izvesne mere za zaštitu vazduhoplovaca nižeg čina od nedoličnog pritiska kome su ih podvrgli podnosioci predstavke u svojoj želji da im prenesu i ubede ih u svoja verska uverenja. Sud primećuje da preduzete mere nisu bile posebno oštre i da su po svojoj prirodi bile više preventivne nego kaznene, budući da izrečene kazne ne podležu izvršenju pod uslovom da podnosioci predstavke u naredne tri godine ponovo ne naprave prekršaj. ...S obzirom na sve okolnosti ovog predmeta, Sud ne nalazi da su te mere bile nesrazmerne.

S druge strane, Sud u Strazburu odbacio je tvrdnje tužene države iznete u istom predmetu o tome da je krivično gonjenje civila zbog prozelitizma „neophodno u demokratskom društvu“, čak i onda kada je država tvrdila da se radilo o nedoličnom iskoristavanju pojedinaca koji imaju izvesne lične i psihološke teškoće. Od „odlučujućeg značaja“ bilo je to što ti civili nisu bili podvrgnuti pritiscima i ograničenjima one vrste kakvima su bili podvrgnuti vazduhoplovci u vreme kada su podnosioci predstavke nastojali da ih preobrate. Ovde je manje poštovanja iskazivano prema odlukama domaćih sudova. Čak ni kada je reč o jednoj građanki koja je bila pod izvesnim stresom zbog toga što joj se brak raspao, nije dokazano ni da je njeno mentalno stanje bilo takvo da je zahtevalo „neku specijalnu zaštitu od evangelističkih aktivnosti podnosilaca predstavke, niti da su oni na nju vršili nedoličan pritisak, što je posvedočeno i činjenicom da je ona na kraju bila kadra da donese odluku da raskine sve veze sa Pentekostalnom crkvom.“¹¹⁷ Ovi slučajevi ukazuju na to da države u nekim prilikama mogu da preduzmu mere kojima će zabraniti pravo pojedinaca da pokušaju da ubede druge u valjanost sopstvenih uverenja, čak i ako pripadnici date veroispovesti to pravo često karakterišu kao svoju suštinsku i svetu dužnost. Ti slučajevi, međutim, takođe jasno ukazuju na to da za svako mešanje u pravo na prozelitizam mora biti dokazano da je bilo neophodno u datim okolnostima.

Mešanje u unutrašnje sporove među pripadnicima neke verske zajednice

Slučajevi u kojima državni organi pokušavaju da intervernišu u unutrašnjim sporovima između pripadnika neke verske zajednice ilustruju isprepletanost slobode veroispovesti i slo-

¹¹⁷ *Larissis v. Greece*, presuda od 24. februara 1998, Reports 1998-I, 362, stavovi 40–61, u stavovima 50, 54 i 59.

bode udruživanja. Kada se tumači u svetlosti člana 11, član 9 „obuhvata očekivanje da će [takvoj] zajednici biti dopušteno da mirno funkcioniše, bez proizvoljne intervencije države“, te da će iz tih razloga „mere države kojima ona favorizuje određenog lidera ili grupu u nekoj podvojenoj verskoj zajednici, ili nastoji da tu zajednicu ili jedan njen deo primora da se stavi pod vođstvo jednog rukovodstva protivno svojoj volji, predstavljati kršenje slobode veroispovesti“. ¹¹⁸ U svakom slučaju, izvestan stepen napetosti samo je neizbežna posledica pluralizma. ¹¹⁹

U predmetu *Vrhovni sveti savet Islamske zajednice protiv Bugarske*, od Suda u Strazburu je traženo da utvrdi da li je takvo mešanje prouzrokovano naporima državnih vlasti da se pozabave davnašnjim sukobima unutar islamske verske zajednice bilo „neophodno u demokratskom društvu“. Sud je odlučio da nije dokazano da to jeste bio slučaj:

Sud ponavlja da je autonomno postojanje verskih zajednica neraskidivi deo pluralizma u demokratskom društvu. Mada se može pokazati da je za državu neophodno da stupi u akciju kako bi pomirila interese raznih veroispovesti i verskih grupa koje koegzistiraju u jednom demokratskom društvu, država je dužna da ostane neutralna i nepristrasna u ostvarivanju svojih regulatornih ovlašćenja i u svojim odnosima sa raznim veroispovestima, verama i uverenjima. Ovde se radi o očuvanju pluralizma i o valjanom funkcionisanju demokratije, čija je jedna od osnovnih karakteristika mogućnost koju nudi za rešavanje problema zemlje kroz dijalog, čak i onda kada su ti problemi veoma neprijatni.

118 *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* (Vrhovni sveti savet Islamske zajednice protiv Bugarske), br. 39023/97, 16. decembar 2004. u stavu 73.

119 *Agga v. Greece* (No. 2), br. 50776/99 i 52912/99, stavovi 56–61, 17. oktobar 2002.

U ovom slučaju, odgovarajući zakon i praksa i akcije vlasti ... imale su za posledicu da se podeljena zajednica primora da ima jedinstveno rukovodstvo protivno volji jednog od dvaju rivalskih rukovodstava. Usled toga jedna grupa lidera bila je favorizovana dok je druga bila isključena i lišena mogućnosti da nastavi da autonomno upravlja svojim poslovima i imovinom onog dela zajednice koji joj je pružao podršku. ...Država nije saopštila zbog čega u ovom slučaju njen cilj uspostavljanja legalnosti i ispravljanja nepravdi nije mogao da se ostvari drugim sredstvima, bez primoravanja podeljene zajednice da se stavi pod jedinstveno rukovodstvo.

Prema tome, nije utvrđeno da je postojala potreba za takvim merama. Za ovaj konkretan slučaj takođe je bilo od značaja to što mere o kojima je reč uopšte nisu bile uspešne, budući da su se konflikti unutar zajednice nastavili. Mada vlasti jesu uživale izvesno „polje slobodne procene“ prilikom odlučivanja o tome koje mere treba da preduzmu u takvim okolnostima, one su u ovom slučaju iskoračile iz tog polja. Iz tih razloga, ovo mešanje vlasti predstavljalo je kršenje člana 9.¹²⁰

Iz tih razloga biće teško naći opravdanje ako budu osporene mere koje su državne vlasti preduzele kako bi osigurale da verske zajednice ostanu ili da budu stavljene pod jedinstveno rukovodstvo, čak i tamo gde se ta akcija navodno preduzima u interesu javnog reda. Odgovornost vlasti za podsticanje pluralizma i tolerancije očigledno pobija sve argumente zasnovane na tezi o valjanom upravljanju ili važnosti obezbeđivanja delotvornog duhovnog vođstva. U predmetu *Serif protiv Grčke*, podnositelac predstavke bio je izabran za muftiju, islamskog verskog vođu,

120 *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* (Vrhovni sveti savet Islamske zajednice protiv Bugarske), br. 39023/97, 16. decembar 2004, stavovi 93–99 u stavovima 93–95.

i počeo je da obavlja tu dužnost. Međutim, on nije obezbedio potrebno državno ovlašćenje da počne da obavlja tu funkciju, tako da je protiv njega poveljen krivični postupak zbog toga što je navodno uzurpirao funkciju sveštenika „priznate veroispovesti“; postupak je poveljen radi toga da bi vlasti zaštitile drugog muftiju koji je pribavio neophodno zvanično priznanje. Sud u Strazburu je prihvatio da se osuđujućom presudom koja je izrečena podnosiocu predstavke težilo legitimnom cilju zaštite javnog reda. Sud, međutim, nije bio ubeđen da je postojala neka akutna društvena potreba za izricanjem takve presude. Nije bilo ni jednog jedinog slučaja lokalnih nemira, odnosno remećenja javnog reda, a sugestija tužene države da je spor mogao čak da dovede do međudržavnih diplomatskih teškoća nikada nije bila ništa drugo do sasvim daleka mogućnost. U svakom slučaju, u takvim okolnostima funkcija je države da promoviše pluralizam, a ne da nastoji da ga ukloni:

Iako Sud priznaje da je moguće da u situacijama u kojima dođe do podele u nekoj verskoj ili bilo kojoj drugoj zajednici izbije napetost, on smatra da je to jedna od neizbežnih posledica pluralizma. Uloga vlasti u takvim okolnostima nije da uklone uzrok napetosti eliminacijom pluralizma, već da obezbede da konkurentne grupe tolerišu jedna drugu.¹²¹

Slična situacija iskrsla je i u predmetu *Aga protiv Grčke* (br. 2). Ovde su vernici u džamiji izabrali podnosioca predstavke za muftiju. Državni funkcioneri su poništili tu odluku i posle toga su na taj položaj imenovali drugog muftiju. Podnosilac predstavke je odbio da se povuče s položaja, a posledica svega bila je da je on oglašen krivim pod optužbom da je uzurpirao funkciju sveštenika „priznate vere“, onako kao što se dogodilo

121 *Serif v. Greece*, br. 38178/97, Reports 1999–X, stavovi 49–54.

i u predmetu *Serif*. I ovde je spremno prihvaćeno da je mešanje izvršeno radi propisanog interesa, to jest, radi očuvanja javnog reda. Primena krivičnih sankcija takođe je bila nešto što se moglo predvideti. Međutim, ni ovde Sud u Strazburu nije mogao da se uveri da je mešanje bilo „neophodno u demokratskom društvu“. Nije, naime, postojala nikakva akutna društvena potreba za takvim mešanjem. Po mišljenju Suda, „kažnjavanje nekog lica samo zbog toga što se predstavio kao verski vođa grupe koja ga je od svoje volje sledila teško da se može smatrati nečim što je u skladu sa zahtevima verskog pluralizma u demokratskom društvu“. Iako je prema domaćem zakonu verskim vođama priznato pravo na obavljanje određenih sudskih i upravnih odgovornosti države (te stoga, pošto akcije sveštenika mogu uticati na pravne odnose, javni interes zaista može opravdati mere za zaštitu pojedinaca od prevare), u ovom slučaju nije bilo ničega što bi nagovestilo da je podnosilac predstavke u ma kom trenutku pokušao da obavlja te funkcije. Sem toga, budući da je napetost neizbežna posledica pluralizma, u demokratiji nikada neće biti neophodno da država nastoji da stavi versku zajednicu pod neko jedinstveno vođstvo tako što će favorizovati jednog vođu u odnosu na druge.¹²²

Zahtev za državnu registraciju

Član 11, u celini gledano, štiti pravo pojedinaca da se udružuju radi unapređenja zajedničke akcije u oblasti od uzajamnog interesa. Kada se član 9 čita u vezi sa članom 11, posledica je visok stepen brige za pravo na osnivanje verskih udruženja:

122 *Agga v. Greece* (No. 2), br. 50776/99 i 52912/99, stavovi 56–61, 17. oktobar 2002.

Budući da verske zajednice tradicionalno postoje u vidu organizovanih struktura, član 9 se mora tumačiti u svetlosti člana 11 Konvencije, koji štiti život udruženja od neopravdanog mešanja države. Sagledano u toj perspektivi, pravo vernika na slobodu veroispovesti, koje obuhvata i pravo na ispoljavanje vere u zajednici sa drugima, obuhvata i očekivanje da će vernicima biti dopušteno da se udružuju slobodno, bez proizvoljnog intervenisanja države. Zaista, autonomno postojanje verskih zajednica predstavlja neotuđivu odluku pluralizma u demokratskom društvu i samim tim je to pitanje u samoj žiži zaštite koju pruža član 9.¹²³

Ova isprepletanost garantija kolektivnog ispoljavanja uverenja po članu 9 i zaštite slobode udruživanja po članu 11, u kombinaciji sa zabranom diskriminacije u uživanju garantija po Konvenciji koju pruža član 14 samim tim ima veliki značaj prilikom rešavanja pitanja koja se tiču odbijanja da se dodeli zvanično priznanje. To može biti neophodno kako bi se iskoristile povlastice kao što je izuzeće od oporezivanja ili priznanje humanitarnog statusa koje u nacionalnom pravnom poretku može zavisiti od prethodne registracije ili državnog priznanja. Aranžmani koji favorizuju određene verske zajednice u načelu nisu u koliziji sa zahtevima Konvencije (posebno sa članovima 9 i 14) „pod uslovom da postoji objektivno i razumno opravdanje za razliku u tretmanu i da slične sporazume mogu sklopiti i druge crkve koje žele to da učine“.¹²⁴

Međutim, domaći zakon može ići korak dalje i takođe zahtevati zvanično priznanje kako bi se dobio status pravnog lica koji je neophodan da bi se nekom verskom organu omogućilo

123 *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* (Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije), br. 45701/99, Reports 2001–XII, u stavu 118.

124 Predstavka br. 53072/99, *Alujer Fernández i Caballero García v. Spain*, odluka od 14. juna 2001.

da delotvorno funkcioniše. Rizik kod takvih zahteva sastoji se u tome da se oni mogu primenjivati na diskriminatorni način, u cilju ograničenja širenja manjinskih vera.¹²⁵ Kada je za normalno funkcionisanje neophodno zvanično priznanje, malo je verovatno da može biti dovoljna samo tolerancija države prema nekoj verskoj zajednici.¹²⁶ Nametanje zahteva za državno priznanje samo po sebi nije nespojivo sa slobodom misli, savesti i veroispovesti, ali država mora biti vrlo oprezna i mora zadržati svoju poziciju stroge neutralnosti, i istovremeno mora biti kadra da dokaže kako ima valjane osnove za odbijanje priznanja. Pored toga, proces registracije mora štititi od nesputanih diskrecionih ovlašćenja i mora biti takav da se izbegne proizvoljno donošenje odluka.¹²⁷ Iako je država „ovlašćena da verifikuje da li neki pokret ili udruženje sprovodi, navodno težeći verskim ciljevima, aktivnosti koje su štetne za stanovništvo“,¹²⁸ ne bi trebalo da izgleda kao da ona procenjuje uporednu legitimnost različitih uverenja.¹²⁹

Čak i tamo gde država nastoji da se osloni na nacionalnu bezbednost i teritorijalni integritet kao opravdanje za odbijanje registracije neke zajednice, potrebna je rigorozna procena takvih tvrdnji. Nisu dovoljne maglovite spekulacije. U predmetu Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije, podnosiocima

125 Uporediti Okvirnu konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina, član 8: priznanje da „svako lice koje pripada nekoj nacionalnoj manjini ima pravo da ispoveda svoju veru ili uverenja i da osniva verske ustanove, organizacije i udruženja“.

126 *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* (Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije), br. 45701/99, Reports 2001–XII, stav 129.

127 *Supreme Holy Council of the Muslim Community* (Vrhovni sveti savet Islamske zajednice), br. 39023/97, 16. decembar 2004, stav 33.

128 *Manoussakis and others v. Greece*, presuda od 26. septembra 1996, Reports 1996–IV u stavu 40.

129 *Hasan and Chaush v. Bulgaria [GC]*, br. 30985/96, Reports 2000–XI, stavovi 84–89 u stavu 78.

predstavke bilo je zabranjeno da se okupljaju u verske svrhe i nisu mogli sebi da obezbede pravnu zaštitu od proganjanja, niti da zaštite crkvenu imovinu. Tužena država je nastojala da tvrdi kako bi registracija u specifičnim okolnostima ovog slučaja mogla dovesti do destabilizacije kako pravoslavne crkve, tako i društva u celini, budući da se to pitanje zapravo ticalo spora između ruske i rumunske patrijaršije; pored toga, priznanje bi negativno uticalo na sam teritorijalni integritet i nezavisnost države. Iznova ističući zahtev da država ostane neutralna i naglašavajući njenu ulogu u podsticanju međusobne tolerancije među konkurentnim grupama (umesto da teži da izvorište napetosti otkloni eliminacijom pluralizma), Sud u Strazburu je još jednom podvukao da član 9 isključuje državnu procenu „legitimnosti verskih uverenja ili načina na koji se ta uverenja ispoljavaju“. Član 9 je takođe trebalo tumačiti uporedo sa garantijama iz člana 11 protiv neopravdanog mešanja države u slobodu udruživanja: „sagledano u toj perspektivi, pravo vernika na slobodu veroispovesti, koje obuhvata i pravo ispoljavanja vere u zajednici s drugima, obuhvata i očekivanje da će vernicima biti dopušteno da se udružuju slobodno, bez proizvoljne intervencije države“. Zauzevši stav da crkva koja je podnela predstavku nije nova veroispovest i učinivši da njeno priznanje zavisi od volje drugog crkvenog autoriteta koji je ranije priznat, država nije izvršila svoju obavezu u pogledu neutralnosti i nepristrasnosti. Isto tako, s obzirom na odsustvo bilo kakvih dokaza koji bi posvedočili o suprotnom, Sud nije bio ubeđen ni da je crkva bila (kako je to tvrdila tužena država) angažovana u političkim aktivnostima protivnim javnoj politici Moldavije, niti verskim ciljevima koje je sama proklamovala, kao što nije bio ubeđen ni da bi državno priznanje moglo predstavljati opasnost za nacionalnu bezbednost i teritorijalni integritet.¹³⁰

130 *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* (Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije), br. 45701/99, Reports 2001–XII, stavovi 101–142. Videti, takođe, *Pentidis and others v. Greece*, presuda od 9. juna 1997, Reports 1997–III, stav 46 i *Moscow Branch of the Salvation*

Odbijanje da se registruje neka verska zajednica takođe može imati za posledicu to da dotična zajednica na taj način bude sprečena da brani svoje interese pred sudom. Crkve takođe mogu posedovati imovinu, i svako mešanje u ta prava u načelu može otvoriti pitanja koja spadaju u delokrug člana 1 Protokola br. 1.¹³¹ U predmetu *Katolička crkva iz Kanee protiv Grčke*, uspešno je osporena odluka domaćih sudova da odbiju da priznaju crkvi koja je podnela predstavku da ima neophodnu pravnu legitimaciju, pa je Sud u Strazburu zaključio da je posledica takve odluke bilo to što je crkva sprečena da sada i u budućnosti pokrene bilo kakav spor u vezi sa imovinom u kome bi odlučivali domaći sudovi.¹³² U predmetu *Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije*, Sud u Strazburu je dalje primetio da član 9 treba tumačiti u svetlu člana 6 i garantija pristupa pravičnom sudskom postupku radi zaštite verske zajednice, njenih pripadnika i njene imovine. Tvrdnja države da je pokazala toleranciju prema crkvi i njenim pripadnicima nije mogla zameniti stvarno priznanje, budući da je po domaćem zakonodavstvu jedino priznanjem bilo moguće da oni koji su želeli da se odbrane od akata zastrašivanja steknu odgovarajuća prava. Odbijanje da se crkva prizna samim tim je prouzrokovalo takve posledice po prava podnosilaca predstavke iz člana 9 da se to nije moglo smatrati nečim što je neophodno u demokratskom društvu.¹³³ Prema

Army v. Russia (Moskovski ogranak Armije spasa protiv Rusije), presuda od 5. oktobra 2006, stavovi 71–74, Reports 2006 -.

131 Videti, na primer, *The Holy Monasteries v. Greece* (Sveti manastiri protiv Grčke), presuda od 9. decembra 1994, Series A br. 301–A, stavovi 54–66.

132 *Canea Catholic Church v. Greece* (Katolička crkva iz Kanee protiv Grčke), Reports 1997–VIII, stavovi 40–42.

133 *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* (Besarabijska mitropolija i ostali protiv Moldavije), br. 45701/99, Reports 2001–XII, stavovi 101–142 (imovina obuhvata i humanitarnu pomoć). Videti, takođe, *Pentidis and others v. Greece*, presuda od 9. juna 1997, Reports 1997–III, stav 46.

tome, postoji pravo pristupa Sudu radi utvrđivanja građanskih prava i obaveza zajednice u smislu člana 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Kontrola bogomolja

Uređenje verskih organizacija – pa čak i implicitno favorizovanje jedne veroispovesti u odnosu na druge – takođe može obuhvatiti i uvođenje i nametanje urbanističke i građevinske kontrole.¹³⁴ I ovde je neophodno ispoljiti veliku pažnju kako bi se obezbedilo da legitimni razlozi na kojima počiva ideja o izdavanju građevinske (urbanističke) dozvole ne budu korišćeni u neke druge, skrivene svrhe. Na primer, u predmetu *Manousakis i Ors protiv Grčke*, nacionalno zakonodavstvo je nalagalo verskim organizacijama da dobiju formalnu dozvolu za korišćenje bogomolja. Jehovini svedoci su bezuspešno pokušavali da dobiju takvu dozvolu da bi potom bili osuđeni zbog toga što su se bez dozvole okupljali na jednom mestu i održavali molitve. Sud u Strazburu je prihvatio da nacionalne vlasti imaju pravo da preduzimaju mere u cilju određivanja da li aktivnosti koje preduzima neko versko udruženje mogu biti potencijalno opasne po druge, ali to ne znači da će državi biti dozvoljeno da utvrđuje legitimnost bilo uverenja, bilo sredstava za izražavanje tih uverenja. U ovom slučaju, bio je relevantan i kontekst u kome je predstavka podneta:

Pravo na slobodu veroispovesti zajemčeno Konvencijom isključuje bilo kakvo diskreciono ovlašćenje države da

134 Uključujući tu i ograničenja pristupa mestima koja se smatraju značajnima: predstavka br. 12587/86, *Chappell v. the United Kingdom*, (1987) DR 53, str. 241. Uporediti s predstavkom br. 24875/94, *Logan v. the United Kingdom*, (1996) DR 86, str. 74.

odluči da li su verska uverenja ili sredstva koja se koriste za izražavanje takvih verskih uverenja legitimna. Shodno tome, Sud zauzima stav da je zahtev za izdavanje dozvole [prema nacionalnom zakonodavstvu] u saglasnosti sa članom 9 Konvencije samo ukoliko je njegova svrha da se ministru dozvoli da proveri da li su ispunjeni formalni uslovi postavljeni u tim uredbama.

Na osnovu predočenih dokaza i na osnovu brojnih drugih slučajeva na koje su se pozvali podnosioci predstavke i koje država nije osporila, ispostavlja se da država nastoji da iskoristi mogućnosti koje joj pruža [domaće zakonodavstvo] da bi nametnula krute, zapravo čak prohibitivne uslove u pogledu ispoljavanja verskih uverenja nekih nepravoslavnih pokreta, pre svega Jehovinih svedoka. ... Bogata sudska praksa u ovoj oblasti pokazuje, kako izgleda, jasnu tendenciju državne uprave i civilnih vlasti da se te odredbe iskoriste kako bi se ograničile aktivnosti veroispovesti koje ne spadaju u Pravoslavnu crkvu.

Od izvesnog značaja bilo je i to što se na dozvolu i dalje čekalo u vreme kada je Sud u Strazburu doneo presudu, kao i da tu dozvolu nije trebalo da izdaju samo državni zvaničnici, nego i lokalni vladika. Sud je utvrdio da se izrečena osuđujuća presuda ne može smatrati srazmernim odgovorom.¹³⁵ Prema tome, ono što se traži jeste pozicija stroge neutralnosti, a u tom cilju ne može biti primereno da se u ovom postupku angažuje druga crkvena vlast koja sama uživa državno priznanje.

Međutim, situacije u kojima se rigorozni (zapravo prohibitivni) uslovi nameću pripadnicima određenih veroispovesti moraju se razlikovati od onih situacija u kojima podnosilac predstavke nastoji da modifikuje ishod odluke o izdavanju ur-

135 *Manoussakis and others v. Greece*, presuda od 26. septembra 1996, Reports 1996-IV, stavovi 44-53 u stavu 48.

banističke, građevinske dozvole, koja se donosi na objektivan i neutralan način. U predmetu *Vergos protiv Grčke*, podnosiocu predstavke nije izdata dozvola za izgradnju bogomolje na zemljištu koje je njegovo vlasništvo, uz obrazloženje da urbanističkim planom nije dozvoljena izgradnja takvih objekata i da je on u svakom slučaju jedini član te verske zajednice u svome gradu. Urbanističke vlasti su samim tim zaključile da ne postoji društvena potreba koja bi opravdala modifikovanje plana kako bi se izdala dozvola za izgradnju bogomolje. Sud u Strazburu je prilikom odlučivanja da je to mešanje bilo „neophodno u demokratskom društvu“ prihvatio da se kriterijum koji su domaće vlasti primenile kada su odmeravale slobodu podnosioca predstavke da izražava svoju veru u odnosu na javni interes za racionalno urbanističko planiranje ne može smatrati proizvoljnim. S obzirom na polje slobodne procene države po pitanju urbanističkog i prostornog planiranja, ne bi se smelo učiniti da javni interes nema primat nad potrebom za mestom na kome bi se molio jedan jedini pripadnik verske zajednice kad već u susednom gradu postoji bogomolja koja zadovoljava potrebe te verske zajednice u datom regionu.¹³⁶

136 *Vergos v. Greece*, br. 65501/01, 24. jun 2004.

SRODNE GARANTIJE PO EVROPSKOJ KONVENCIJI O LJUDSKIM PRAVIMA

Takođe je primereno da se, makar i na kratko, razmotri povezivanje razloga koji se tiču vere i uverenja, a pojavljuju se i u okviru drugih odredaba Evropske konvencije o ljudskim pravima. Već je naglašena važnost odredaba kao što su one koje se nalaze u članovima 6 i 11 u odnosu na kolektivni aspekt slobode veroispovesti. I ostala jemstva imaju izvesnog uticaja na uživanje slobode misli, savesti i veroispovesti. Ta pitanja, pre svega, mogu iskrsnuti u kontekstu roditeljskih prava u obezbeđivanju javnog obrazovanja prema članu 2 Protokola br. 1, dok ograničenja slobodnog izražavanja volje verskih zajednica povremeno mogu da iskrsnu po članu 10. Pored toga, neophodno je ukazati na važnost zabrane diskriminacije u uživanju prava prema Konvenciji iz člana 14. Diskusija koja sledi, međutim, može pružiti samo osnovni uvod u te dodatne povode za razmišljanje o ovim pitanjima.

Verska uverenja i obrazovanje: član 2 Protokola br. 1

Pitanja u vezi s poštovanjem verskih uverenja roditelja u obezbeđivanju obrazovanja za njihovu decu mogu se otvoriti prema članu 2 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Taj član pre svega propisuje da „niko ne može biti lišen prava na obrazovanje“, a potom da „u vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje

i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima“. U kontekstu ove odredbe „obrazovanje“ podrazumeva „ceo proces kroz koji, u svakom društvu, odrasli preduzimaju mere kako bi preneli svoja uverenja, kulturu i druge vrednosti mladima“, dok se „nastava ili podučavanje prvenstveno odnose na prenos znanja i intelektualni razvoj“. „Poštovanje“ ukazuje na više od pukog priznanja, više i od obične konstatacije da su stavovi roditelja uzeti u obzir, već i umesto svega toga „podrazumeva izvesnu pozitivnu obavezu države“.¹³⁷

Pravo na poštovanje verskih i filozofskih uverenja pripada roditeljima deteta a ne samom detetu,¹³⁸ niti nekoj školi ili verskom udruženju.¹³⁹ Međutim, dužnost poštovanja bilo kakvih „uverenja“ roditelja podređena je osnovnom pravu deteta da dobije obrazovanje te se stoga ta odredba ne može tumačiti na način koji bi zahtevao priznanje želje roditelja da, na primer, njihovo dete dobije opšte izuzeće i da mu bude dozvoljeno da ne pohađa školu subotom, iz verskih razloga.¹⁴⁰

Pitanje takvih uverenja očigledno može iskrsnuti u kontekstu nastavnog programa i njegove realizacije, ali interes države da obezbedi da izvesne činjenične informacije – uključujući tu i informacije verske i filozofske prirode – predstavljaju deo školskog programa može imati prednost u odnosu na roditeljska razmišljanja u ovoj oblasti.¹⁴¹ Suština garantije jeste „očuvanje

137 *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, presuda od 25. februara 1982, Series A br. 48, u stavovima 33 i 37; *Valsamis v. Greece* 1996–VI, 2312, u stavu 27.

138 *Eriksson v. Sweden*, presuda od 22. juna 1989, Series A br. 156, stav 93.

139 Predstavka br. 11533/85, *Jordebo Foundation of Christian Schools and Jordebo v. Sweden* (Jordebo fondacija hrišćanskih škola i Jordebo protiv Švedske) (1987) DR 51, str. 125.

140 *Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg* (odluka), br. 44888/98, 27. april 1999.

141 Predstavka br. 17568/90, *Sluijs v. Belgium* (9. septembar 1992).

pluralizma i tolerancije u javnom obrazovanju i zabrana indoktrinacije¹⁴². U predmetu *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen protiv Danske* roditelji su se usprotivili seksualnom obrazovanju svoje dece. U ključno značajnom delu presude koji jezgrovito daje suštinu načina na koji se rešavaju sukobljeni interesi države, đaka i njihovih roditelja Sud u Strazburu je napravio razliku između prenošenja znanja čak i ako je ono posredno ili neposredno versko ili filozofsko po svojoj prirodi i nastave koja nastoji da đacima usadi određenu vrednost ili filozofiju koja ne poštuje mišljenje njihovih roditelja. Odredba „ne dopušta roditeljima da se suprotstave integrisanju takve nastave ili obrazovanja u školski program jer bi inače institucionalno učenje bilo izloženo riziku da se pokaže neostvarljivim u praksi“, budući da većina školskih tema obuhvata „neko filozofsko shvatanje ili implikacije“. Međutim, škola je dužna da obezbedi da obrazovanje kroz učenje ili predavanje prenese đacima informacije i znanje na objektivnan, kritički i pluralistički način“. Ključna garantija je garantija da država neće težiti „cilju indoktrinacije koji bi se mogao smatrati nepoštovanjem verskih i filozofskih uverenja roditelja“, i to je „granica koja se ne sme preći“¹⁴³.

Slično tome, pitanje kao što su disciplinske mere ne može tek tako biti odbačeno kao stvar koja se isključivo tiče unutrašnje organizacije i uprave. U predmetu *Kembel i Kosans protiv Ujedinjenog Kraljevstva* roditelji đaka su se usprotivili zbog prakse telesnog kažnjavanja. Sud u Strazburu je prihvatio da stavovi roditelja ispunjavaju uslove koje postavlja test filozofskih uverenja u tom smislu što se odnose na „bitan i suštinski značajan aspekt

142 Predstavka br. 10228/82 i 10229/82, *W. and D. M. and M. and H. I. v. the United Kingdom*, (1984) DR 37, str. 96. Videti, takođe, predstavku br. 23380/94, *C. J., J. J. and E. J. v. Poland*, (1996) DR 84, str. 46; kao i predstavku br. 17187/90, *Bernard and others v. Luxembourg*, (1993) DR 75, str. 57.

143 *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, presuda od 7. decembra 1976, Series A br. 23, stav 53.

ljudskog života i ponašanja, konkretno na integritet ličnosti“, te da činjenica da država nije poštovala ta uverenja predstavlja kršenje garantije, budući da je „uvođenje disciplinskih kazni integralni deo procesa kroz koji škola nastoji da ostvari cilj radi koga je osnovana, uključujući tu i razvoj i oblikovanje karaktera i mentalne snage svojih đaka“. ¹⁴⁴

Obrazovna pitanja mogu takođe iskrsnuti i unutar delokruga člana 9, ali je potpuno jasan uticaj sudske prakse po članu 1 Protokola br. 1 u rešavanju po predstavkama. Zahtev za pohađanje nastave iz moralne i socijalne oblasti ne otvara pitanje mešanja u prava po članu 9, ako nema navoda o indoktrinaciji. ¹⁴⁵ Sem toga, mada se odbijanje da se sinovima podnosilaca predstavke, inače adventista Sedmog dana, izda dozvola da subotom iz verskih razloga ne pohađaju školu može smatrati mešanjem u izražavanje uverenja, ne može se priznati nikakva opšta poštuda koja bi mogla da ima negativni uticaj na pravo deteta na obrazovanje, pravo koje je starije od prava roditelja da se njihova verska ubeđenja uzmu u obzir. ¹⁴⁶

Sloboda izražavanja i sloboda misli, savesti i veroispovesti: član 10

U nekim predmetima razmatrane su razmere u kojima su ograničenja na slobodu izražavanja što obuhvata aspekte misli, savesti i veroispovesti u skladu sa garantijom slobode izražavanja iz člana 10. Grupno ili pojedinačno ostvarivanje ovog prava

144 *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, presuda od 25. februara 1982, Series A br. 48, stavovi 33–37 u stavu 36.

145 Predstavka br. 17187/90, *Bernard and others v. Luxembourg*, (1993) DR 75, str. 57.

146 Predstavka br. 44888/98, *Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg*, (27. april 1999).

u nastojanju da se pridobiju drugi često se može bolje razmotriti u ravni garantija iz člana 10, ukoliko nije očigledno reč o „izražavanju“ uverenja.¹⁴⁷ Tako je, na primer, jedan borac protiv abortusa uspešno osporio ograničenja troškova u predizbornoj kampanji kao nesrazmerno ograničavanje slobode izražavanja.¹⁴⁸ Sem toga, izražavanje koje je po svojoj suštini komercijalne prirode može se ograničiti uz obrazloženje da je to ograničenje neophodno radi zaštite javnosti od tvrdnji koje bi mogle da je dovedu u zabludu.¹⁴⁹

Nešto teži slučaj u vezi sa verskom komercijalnom propagandom bio je predmet Marfi *protiv Irske*, u kome je podnosilac predstavke osporio i po članu 9 i po članu 10 Konvencije odbijanje da se dopusti televizijsko emitovanje jednog verskog reklamnog oglasa. Podnosilac predstavke je bio saglasan da se po članu 10 mogu dopustiti ograničenja verskog izražavanja koje bi moglo da uvredi versku osetljivost drugih, ali je takođe tvrdio da pojedinac nije zaštićen od toga da bude izložen nekom verskom mišljenju samo zato što se to mišljenje ne slaže sa njegovim. Za Sud u Strazburu, ovo odbijanje se prvenstveno odnosilo na regulisanje sredstava izražavanja podnosioca predstavke, a ne na njegovo ispoljavanje verskih uverenja, te je stoga zaključeno da bi ovo pitanje bilo bolje razmotriti u smislu člana 10. Državne vlasti su u boljoj poziciji od jednog međunarodnog suda kada je reč o donošenju odluka o preduzimanju nekih akcija kako bi se regulisalo pitanje slobode izražavanja u odnosu na stvari koje mogu predstavljati uvredu za intimna lična uverenja. Ovo „polje slobodne procene“ posebno je primereno kada je reč o ograničenjima slobode govora u odnosu na religiju, „budući da se to šta

147 Videti gore razmatranje predmeta *Arrowsmith v. the United Kingdom*, str. 28.

148 *Bowman v. the United Kingdom*, Reports 1998–I, stavovi 35–47.

149 Predstavka br. 7805/77, *X and Church of Scientology v. Sweden*, (1979) DR 16, str. 68.

će verovatno naneti ozbiljnu uvredu licima određenih verskih ubeđenja znatno razlikuje od vremena do vremena i od mesta do mesta, posebno u doba koje se odlikuje rastućim brojem religija i veroispovesti“. Usled toga je Sud prihvatio da je tužena država imala pravo da odluči da su posebne verske osetljivosti u irskom društvu tolike da bi se emitovanje nekog verskog oglasa moglo smatrati uvredljivim. Sami domaći sudovi su primetili da je religija tema oko koje se polarizuje irsko društvo, da su oni Irci koji imaju čvrsta religijska uverenja skloni da pripadaju jednoj određenoj crkvi te se zato emitovanje verskih oglasa druge crkve može smatrati uvredljivim i može se dogoditi da to bude protumačeno kao prozelitizam, kao i da su državne vlasti imale pravo da stanu na stanovište da će građani Irske biti ogorčeni ako u svojim domovima preko elektronskih medija čuju reklamne oglase na te teme. I za Sud u Strazburu bilo je važno da se zabrana odnosila samo na audio-vizuelne medije, to jest na sredstvo komunikacije koje je „neposrednije“, invazivnije i moćno po svom uticaju“. Podnosilac predstavke je i dalje mogao da se reklamira preko lokalnih i nacionalnih novina i zadržao je isto pravo kao i svaki drugi građanin da učestvuje u emisijama posvećenim verskim temama, na javnim zborovima i drugim skupovima. Prema tome, postojali su veoma „relevantni razlozi“ prema članu 10 koji su opravdali opštu zabranu emitovanja reklamnih verskih oglasa.¹⁵⁰ Iz ovakvih predmeta jasno je da posebnu težinu ima kontekst u kome se govor odvija. Ovde je kanal komunikacije bila televizija. Međutim, možda bi bilo pravično ako bi se ova presuda klasifikovala kao presuda u kojoj je „polje slobodne procene“ bilo posebno široko, jer jedan međunarodni pravosudni forum treba da bude veoma oprezan i uzdrži se od mešanja u domaće odluke o posebno osetljivim pitanjima. S

150 *Murphy v. Ireland*, br. 44179/98, stav 73, ECHR 2003–IX.

druge strane, moglo bi se tvrditi da ova presuda teško da promovise ideju pluralizma i slobodoumlja.

S ovim je srodno pitanje razmera u kojima državne vlasti mogu preduzeti akciju protiv izražavanja, kako bi zaštitile versku osetljivost pripadnika određenih vera, tako što će sprečiti ili kazniti prikazivanje uvredljivog materijala koji bi mogao da ismevanjem obeshrabri pripadnike neke vere od njenog praktikovanja ili ispovedanja. Opseg garantije iz člana 10 koje se odnosi na slobodu izražavanja, između ostalog, obuhvata i ideje koje „vređaju, šokiraju ili uznemiravaju“¹⁵¹ a u svakom slučaju za održavanje pluralističkog društva takođe je neophodno da pripadnici neke vere u isto vreme prihvate da njihova uverenja mogu biti podvrgnuta kritici i propagiranju ideje koje direktno osporavaju ta uverenja. Međutim, uvredljivi govor koji ima nameru da podstakne zlu volju prema nekoj društvenoj grupi ili postoji verovatnoća da će on takvu zlu volju izazvati – takozvani „govor mržnje“ – nema izgleda da privuče neku zaštitu, posebno u svetlu člana 17 Konvencije koji zabranjuje zloupotrebu prava.

Ipak, može se pokazati da je teško utvrditi razliku između uvredljivog govora i onog govora koji je samo nepopularan. Sistematska kampanja proganjanja privatnih lica ili organizacija može aktivirati odgovornost države¹⁵² ali je, s druge strane, legitimno da pojedinci budu slobodni da kritikuju verske grupe, posebno ako se ta kritika odnosi na potencijalno štetnu prirodu aktivnosti tih grupa i kada je izneta na političkom forumu na kome se očekuje otvorena debata o pitanjima od javnog interesa.¹⁵³ Sud u Strazburu je priznao da mirno uživanje prava zajemčenih članom 9 za pripadnike veroispovesti može u najmanju ruku opravdati to što država preuzima mere protiv ši-

151 *Handyside v. the United Kingdom*, (1976) Series A br. 24, u stavu 49.

152 Predstavka br. 8282/78, *Church of Scientology v. Sweden* (1980) DR 21, str. 109.

153 Videti *Jerusalem v. Austria*, br. 26958/95, Reports 2001–II, stavovi 38–47.

renja izražavanja koje je, u odnosu na objekte verskog obožavanja, profano i bezrazložno uvredljivo za druge. Potrebno je, međutim, veoma pažljivo odrediti granicu kako bi se osiguralo da usvojenim merama ne bude poražen cilj pluralizma. Tako su, na primer, u predmetu *Oto Preminger Institut protiv Austrije*, vlasti zaplenile film u kome se ismevaju uverenja rimokatolika i naložile njegovu konfiskaciju. Prilikom tumačenja garantije slobode izražavanja iz člana 10, Evropski sud za ljudska prava je potvrdio da nacionalne vlasti zaista mogu smatrati neophodnim da preduzmu akcije radi zaštite onih koji ispovedaju neka verska uverenja od „provokativnog prikazivanja objekata religijskog obožavanja“, kada takvo prikazivanje predstavlja „zlonamerno kršenje duha tolerancije, koji takođe mora biti odlika demokratskog društva“. Ovde je od suštinskog značaja bio taj blizak odnos između članova 9 i 10:

*Oni koji odaberu da ostvare slobodu izražavanja svoje veroispovesti, bez obzira na to čine li to kao pripadnici verske većine ili verske manjine, ne mogu racionalno očekivati da budu izuzeti od svih vidova kritike. Oni moraju tolerisati i prihvatiti to da drugi negiraju njihova verska uverenja, pa čak i da propagiraju doktrine koje su neprijateljske prema njihovoj veroispovesti. Međutim, način na koji se verska uverenja i doktrine negiraju ili na koji im se neko suprotstavlja jeste stvar u kojoj se može aktivirati odgovornost države, pre svega njena odgovornost za to da obezbedi mirno uživanje prava zajemčenih članom 9 onima koji ispovedaju ta uverenja i prihvataju te doktrine. Zaista, u ekstremnim slučajevima posledice određenih metoda suprotstavljanja verskim uverenjima ili njihovog negiranja mogu biti takve da inhibiraju nosioce tih uverenja u ostvarivanju njihove slobode da ispovedaju i izražavaju ta uverenja.*¹⁵⁴

154 *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, presuda od 20. septembra 1994, Series A br. 295-A, u stavovima 56 i 57.

Slično tome, u predmetu *Vingrov protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, Sud u Strazburu je odbacio predstavku upućenu po osnovu člana 10 zbog odbijanja da se izda dozvola za emitovanje video filma koji su domaće vlasti smatrale bogohulnim, uz obrazloženje da nije bilo nerazumno smatrati da se mešanje u slobodu izražavanja može smatrati opravdanim radi zaštite prava hrišćana.¹⁵⁵ Ovi predmeti podržavaju premisu po kojoj država može preduzeti akcije protiv izražavanja koje je bezrazložno uvredljivo. U oba ova predmeta, način na koji su mišljenja bila izražena bio je važniji od sadržaja samih tih mišljenja. Međutim, predmet kao što je *Marfi protiv Irske*, o kome je ranije bilo govora, može delovati kao predmet koji podržava ograničenja slobodnog izražavanja čak i tamo gde je teško priznati da se može raditi o nekoj stvarnoj uvredi, a ne o pukom priznanju da postoji i druga religija ili tumačenje verskih uverenja.¹⁵⁶ Ne može (niti treba) svako izražavanje koje se smatra uvredljivim, šokantnim ili uznemirujućim za osetljivost neke verske zajednice da spada van delokruga zaštite koju pruža član 10.¹⁵⁷ U načelu, čini se da je primereno da svaka zaštita po članu 9 bude ograničena tako da obuhvata ono što predstavlja „zlonamerno kršenje duha tolerancije“.

Medicinska pitanja: član 8

Domaći sudovi su povremeno suočeni sa situacijama u kojima dolazi do protivljenja neophodnom medicinskom tretmanu uz pozivanje na savest ili uverenje (na primer, protivljenje

155 *Wingrove v. The United Kingdom*, presuda od 25. novembra 1996, Reports 1996–V, stav 60.

156 Videti gore, na str. 91.

157 Videti predstavku br. 8282/78, *Church of Scientology and 128 of its Members v. Sweden*, (1980) DR 21, str. 109.

postupcima lečenja koji podrazumevaju transfuziju krvi). Većina nacionalnih pravnih sistema priznaje i poštuje apsolutno pravo odraslog lica koje ne boluje ni od kakvih mentalnih bolesti da samo donosi odluke o svome lečenju, uključujući tu i njegovo pravo da izabere da ne prihvati neki način lečenja, čak i onda kada to može podrazumevati da mu je život ugrožen. Slično tome, ovo načelo autonomnosti ili samoopredeljenja priznato je i u članu 8. „U sferi lečenja odbijanje da se prihvati neki posebni vid lečenja može, neminovno, dovesti do fatalnog ishoda, ali bi nametanje načina lečenja, bez pristanka mentalno sposobnog odraslog pacijenta, predstavljalo mešanje u fizički integritet ličnosti na način koji bi mogao da otvori pitanja u vezi sa pravima zaštićenim po osnovu člana 8, stav 1 Konvencije“.¹⁵⁸ Prema tome, u ovoj meri je, kako se čini, odlučivanje pojedinca koje je zasnovano na njegovim ličnim uverenjima ili savesti nepovredivo. Član 8 potom obuhvata vršenje roditeljske odgovornosti, uključujući tu i pravo da se donose odluke koje se tiču podizanja dece, što opet obuhvata i odluke u vezi sa lečenjem.¹⁵⁹ Mada je ova tema malo razmatrana u sudskoj praksi, čini se da načelo ukazuje da ova vlast mora biti podložna odgovarajućim ograničenjima radi zaštite i blagostanja dece, posebno onda kada je ugrožen život i kada postoje suprotni razlozi koji su krajnje relevantni (i posebno kada postoji pozitivna obaveza države da nastoji da zaštiti život). Slično bi se moglo reći i za intervenciju države kada je reč o punoletnim licima čije stanje zdravlja je takvo da su posebno osetljivi na nedolične pritiske ili koji se ne

158 *Pretty v. The United Kingdom*, br. 2346/02, Reports 2002–III u stavu 83.

159 *Videti Nielsen v. Denmark*, presuda od 28. novembra 1988, Series A br. 144, u stavu 61. „Porodični život u ovom smislu, a posebno pravo roditelja na vršenje roditeljske vlasti nad svojom decom, uz dužno vođenje računa o odgovarajućim roditeljskim odgovornostima, priznati su i zaštićeni prema Konvenciji, posebno u članu 8. Zaista, ostvarivanje roditeljskih prava predstavlja suštinski element porodičnog života“.

mogu smatrati potpuno sposobnima da donose odluke o sopstvenom lečenju.¹⁶⁰

Diskriminacija u uživanju prava iz Konvencije po osnovu veroispovesti ili uverenja: član 14

Sloboda misli, savesti i veroispovesti takođe je osnažena i članom 14, odnosno njegovom zabranom diskriminacije po osnovu veroispovesti ili političkog mišljenja. Evropski sud za ljudska prava je u nekoliko navrata bio suočen sa predstavkama u kojima se tvrdilo da je pojedinac bio podvrgnut diskriminatorskom postupanju po osnovu svoje veroispovesti ili uverenja. Načelo nediskriminacije izraženo je u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda u članu 14 koji glasi:

Uživanje prava i sloboda garantovanih ovom Konvencijom obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status.

Spisak zabranjenih osnova za diskriminaciju kvalifikuje se izrazom „po osnovu, kao što je“, i nije iscrpan, već je samo ilustrativan. Međutim, diskriminacija se mora zasnivati na karakteristikama ličnosti, a ne, na primer, na geografskoj lokaciji. Kao

160 Uporediti s predmetom *Kokkinakis v. Greece*, razmotrenim na str. 71, gore; takođe i s predmetom *Keenan v. the United Kingdom*, br. 27229/95, stavovi 88–101, ECHR 2001–III. Međutim, uporediti sve to i s predmetom *Riera Blume and others v. Spain*, br. 37680/97, stavovi 31–35, ECHR 1999–II (pritužbe da lečenje pomoću „deprogramiranja“ podrazumeva kršenje člana 9, ali je to pitanje izbegnuto jer je prethodno utvrđeno da je prekršen član 5).

što je očigledno iz ovih formulacija, član 14 ne jemči nijedno autonomno ili suštinsko pravo, već on pre izražava načelo koje se mora primenjivati u odnosu na suštinska prava zajemčena drugim odredbama: to znači da se na ovu odredbu može pozvati samo u vezi sa jednom ili više suštinskih garantija sadržanih u Konvenciji ili nekom od protokola uz nju. Međutim, član 14 ima temeljni značaj budući da mešanje u neko pravo za koje se inače ne smatra da predstavlja kršenje tog prava ipak može smatrati kršenjem ukoliko se taj član tumači u vezi sa članom 14. Podnosilac predstavke prvo mora da utvrdi da postoji situacija koja je uporediva sa njegovom ili njenom situacijom: to jest, situacija u kojoj je podnosilac predstavke tretiran na drugačiji način nego neko ko je sa njim uporediv. Tako, na primer, položaj u kome se nalazi pojedinac koji ima humanistička uverenja i želi da svoje stečeno znanje iskoristi za dobrobit drugih nije sličan položaju u kome se nalazi neko ko obavlja određenu religijsku funkciju.¹⁶¹ Ako je situacija uporediva, onda će sledeće preostalo pitanje biti da li za tu razliku u postupanju postoji opravdanje koje je i objektivno i razumno. Ovde na državu pada teret dokazivanja. Prema tome, razlika u tretmanu nije automatski diskriminatorna u smislu člana 14, ali će biti smatrana diskriminatornom ako ne teži legitimnom cilju ili ako nema razumnog odnosa srazmernosti između primenjenih sredstava i cilja čijem se ostvarenju težilo.

U predmetu *Aluđer Fernandez i Kabaljero protiv Španije*, poreski obveznici su se žalili zbog toga što nisu mogli da izdvoje jedan deo svojih poreskih plaćanja za podršku svojim verskim zajednicama, smatrajući da to predstavlja diskriminatorni tretman. Sud u Strazburu je primetio da „sloboda veroispovesti ne podrazumeva da će crkva ili njihovi pripadnici dobiti drugačiji poreski status u odnosu na ostale poreske obveznike“. Međutim, ako takvi sporazumi ili aranžmani postoje, oni „u načelu, nisu u suprotnosti sa zahtevima članova 9 i 14 Konvencije, pod uslo-

161 Predstavka br. 22793/93, *Peters v. the Netherlands*, 30. novembar 1994.

vom da postoji objektivno i razumno opravdanje za razliku u postupanju i da i druge crkve koje to žele mogu sklopiti slične sporazume“. U ovom slučaju, budući da crkve o kojima je reč nikada nisu izrazile želju da stupe u tu vrstu sporazuma ili da teže sklapanju takvih aranžmana, predstavka mora biti odbačena kao izrazito neosnovana.¹⁶²

Prema tome, treba pažljivo pristupati odlučivanju po predstavkama koje se odnose na diskriminatorni tretman na osnovu verskih ili drugih zaštićenih uverenja ili mišljenja. U praksi, Evropski sud za ljudska prava po pravilu odbija da razmatra svaku pritužbu na diskriminaciju po članu 14, ako je već utvrdio da je prekršena suštinska garantija koja ukazuje na u suštini istu stvar. Ako treba razmotriti argumente iznete po članu 14, onda takođe treba utvrditi i najprimereniju suštinsku garantiju u odnosu na koju treba razmotriti pritužbu, budući da sudska praksa Suda u Strazburu ukazuje na to da se diskriminacija po osnovu veroispovesti ili uverenja najbolje može razmotriti ako se član 14 ne razmatra u vezi sa članom 9, već u vezi sa nekom drugom suštinskom odredbom.

U nekim predmetima radilo se o rešavanju pitanja starateljstva nad decom i pristupa deci, uz pozivanje na verska uverenja. U predmetu *Hofman protiv Austrije*, na primer, podnositeljki predstavke oduzeto je starateljstvo nad detetom zbog toga što je bila povezana sa Jehovinim svedocima. Sud u Strazburu je zauzeo stav da je neprihvatljivo da jedan domaći sud svoju odluku temelji na razlici u veroispovesti, i pri tom je svoju odluku o kršenju Konvencije doneo prema članovima 8 i 14, budući da se ona odnosila na staranje nad detetom, što je jedan od aspekata porodičnog života.¹⁶³ U predmetu *Palau-Martinez protiv Francuske* na sličan način je utvrđeno da je

162 Predstavka br. 53072/99, *Alujer Fernández and Cabellero García v. Spain*, odluka od 14. juna 2001.

163 *Hoffman v. Austria*, presuda od 23. juna 1993, Series A br. 255-C.

prekršen član 8 u vezi sa članom 14 prilikom donošenja odluke domaćeg suda o brizi za decu posle raspada braka. Ta odluka domaćeg suda bila je doneta na osnovu uopštene i „stroge analize načela podizanja dece koje navodno nameće“ pripadništvo Jehovininim svedocima. Iako je to mogao biti relevantan činilac, on nije mogao biti dovoljan činilac u odsustvu „neposrednih, konkretnih dokaza koji bi pokazali kako veroispovest podnositeljke predstavke utiče na vaspitanje i svakodnevni život njeno dvoje dece“ s obzirom na to da je odbačen podnositeljkin zahtev da se podnese izveštaj koji bi bio rezultat jednog socijalnog istraživanja.¹⁶⁴ Ni u jednom ni u drugom slučaju nije, kako izgleda, potpuno isključena važnost uloge vere – ili uloge percepcija vezanih za određene vere – u slučajevima koji se tiču starateljstva nad decom, ali je i u jednom i u drugom sasvim sigurno naglašeno da ta razmatranja treba primeniti uz određenu dozu pažnje.

Tamo gde je nacionalnim pravom ograničena legitimacija crkve, odnosno njena mogućnost da povede pravni postupak radi zaštite svojih interesa, takođe se može otvoriti pitanje i u vezi sa garantijom pristupa Sudu iz člana 6, posebno ako za druga verska tela takva ograničenja ne važe. U predmetu *Katolička crkva iz Kane protiv Grčke*, crkva koja je podnosilac predstavke nije mogla da povede pravni postupak radi zaštite svojih imovinskih prava, dok su to u isto vreme mogle da učine Pravoslavna crkva i jevrejska zajednica. Budući da se ova situacija u suštini odnosila na pristup Sudu radi rešavanja građanskih prava, i budući da nije bilo objektivnog i razumnog opravdanja za ovakav diskriminatorni tretman, Sud u Strazburu je utvrdio da je došlo do kršenja člana 6, stav 1 u vezi sa članom 14.¹⁶⁵

164 *Palau-Martinez v. France*, (16. decembar 2003), stavovi 29–43 u stavovima 38 i 42.

165 *Canea Catholic Church v. Greece* (Katolička crkva iz Kane protiv Grčke), presuda od 16. decembra 1997, Reports 1997–VIII, stavovi 43–47.

Verska uverenja mogu takođe obuhvatiti razmatranje diskriminatornog tretmana prilikom zapošljavanja što može otvoriti pitanja u vezi sa članom 9 i u vezi sa tim članom sagledanim zajedno sa članom 14. Predmet *Tlimenos protiv Grčke* ticao se lica kome je uskraćena mogućnost da se zaposli kao ovlašćeni računovođa zato što je prethodno bio krivično osuđivan. Krivična osuda o kojoj je reč bila je prouzrokovana time što je u periodu opšte mobilizacije odbio da nosi vojnu uniformu, i to po osnovu svojih verskih uverenja kao pripadnik Jehovinih svedoka. Sud u Strazburu je primetio da, mada pristup nekoj profesiji nije, kao takav, obuhvaćen Konvencijom, tu predstavku treba tretirati kao pritužbu na diskriminaciju po osnovu ostvarivanja slobode veroispovesti. Iako države mogu legitimno da isključe izvesne kategorije krivičnih osuđenika iz bavljenja određenim profesijama, ova konkretna krivična osuda nikako nije mogla ukazati na nepoštenje ili na moralnu izopačenost podnosioca predstavke. Prema tome, postupanje prema podnosiocu predstavke nije imalo legitimni cilj i po svojoj prirodi je predstavljalo nesrazmernu sankciju, dodatnu u odnosu na dugu zatvorsku kaznu koju je već izdržao. Iz tih razloga, ovde se radilo o kršenju člana 14 u vezi sa članom 9. U ključnom delu presude, Sud u Strazburu je naveo da države zaista mogu imati pozitivnu obavezu da različito postupaju prema pojedincima u određenim situacijama: to znači, da može doći do diskriminacije i onda kada se na isti način postupa prema pojedincima koji treba da budu tretirani različito:

Sud je dosad zaključio da se pravo, koje proističe iz člana 14 da se uživanje prava i sloboda predviđenih Konvencijom, bez ikakve diskriminacije, krši onda kada države ugovornice različito tretiraju lica koja se nađu u analognim situacijama, a da pri tom ne navedu objektivna i razumna opravdanja za to. Međutim, Sud smatra da to nije jedini aspekt zabrane diskriminacije iz člana 14. Pravo da se ne bude diskriminisan u uživanju prava zajemčenih Konvenci-

jom prekršeno je takođe i onda kada države bez objektivnog i razumnog opravdanja ne postupaju različito prema licima koja se nalaze u bitno različitim situacijama. ...

Sud smatra da države ugovornice u načelu imaju legitimni interes da neke od počinitelaca krivičnih dela isključe iz profesije ovlašćenog računovođe. Međutim, Sud isto tako smatra da, za razliku od drugih osuda za teška krivična dela, sudska osuda zbog toga što je neko lice iz verskih ili filozofskih razloga odbilo da nosi uniformu ne može da podrazumeva nepoštenje niti moralnu izopačenost koja bi, verovatno, podrila sposobnost izvršioca krivičnog dela da se tom profesijom bavi. Prema tome, nije opravdano to što je podnosilac predstavke isključen po osnovu nepodobnosti za posao. ...

Tačno je da vlasti nisu imale nikakvu drugu zakonsku mogućnost do da odbiju imenovanje podnosioca predstavke u zvanje ovlašćenog računovođe. ... U ovom slučaju, Sud smatra da je država, koja je donela relevantni zakon, zapravo bila ta koja je prekršila pravo podnosioca predstavke da ne bude diskriminisan u uživanju prava i sloboda predviđenih članom 9 Konvencije. Država je to učinila time što nije unela odgovarajuće izuzetke u pravilo kojim se zabranjuje licima osuđivanim za teška krivična dela da se bave profesijom ovlašćenog računovođe.¹⁶⁶

Državno priznanje odluka crkvenih organa: član 6

Povremeno se od Suda u Strazburu traži da razmatra pitanja koja iskrsavaju u vezi sa civilnim izvršenjem odluka verskih organa u vezi s primenom jemstva pravičnog suđenja iz člana 6.

166 *Thlimmenos v. Greece* [GC], br. 34369/97, Reports 2000–IV, stavovi 39–49 u stavovima 44, 47 i 48.

Prilikom rešavanja takvih pitanja, Sud primenjuje opšta načela tumačenja. U predmetu *Pelegrini protiv Italije*, podnositeljka predstavke je osporila postupak tokom koga je vatikanski sud izdao dekret o poništenju braka, a odluke tog vatikanskog suda italijanski sudovi su priznavali kao odluke sa važećim pravnim dejstvom. Ovde je ključno pitanje bilo to da li su domaći sudovi propisno proverili da li su u crkvenom postupku bila osigurana sva jemstva po članu 6, pre no što su potvrdili dekret vatikanskog suda. Sud u Strazburu je smatrao da italijanski sudovi nisu proverili da li je podnositeljka predstavke imala pravično suđenje u postupku pred crkvenim sudom pre no što su potvrdili presudu tog crkvenog suda. Takva vrsta revizije procesa je neophodna kad god se donosi odluka o priznavanju odluke koju je doneo sud iz zemlje koja nije potpisnica Konvencije. Sud je zaključio da je time prekršen član 6.¹⁶⁷

167 *Pellegrini v. Italy*, br. 30882/96, Reports 2001-VIII.

ZAKLJUČAK

Sloboda misli, savesti i veroispovesti predstavlja životno značajno ljudsko pravo. Sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava (i nekadašnje Komisije) pruža snažna uveravanja u pogledu važnosti vrednosti koje su ugrađene u član 9. Od ključnog je značaja da se načelima i idealima na kojima Konvencija počiva prida odgovarajuća važnost: to posebno važi za slobodu misli, savesti i veroispovesti koja se mora tumačiti kao sredstvo koje pomaže da se održi i osnaži demokratska diskusija i ideja pluralizma. Od suštinskog su značaja dva aspekta te slobode – pojedinačni i kolektivni. Ta sloboda je, „u svojoj verskoj dimenziji, jedan od najvitalnijih elemenata koji čine identitet vernika i njihove predstave o životu, ali je to isto tako dragoceno sredstvo za ateiste, agnostike, skeptike i one koji za takva pitanja ne haju. Pluralizam koji je neotuđiva odlika demokratskog društva i koji je teško izvojevan tokom niza stoleća zavisi od te slobode“.¹⁶⁸ Sem toga, „autonomno postojanje verskih zajednica neotuđivi je sastavni deo pluralizma u demokratskom društvu. ... Ovde se radi o očuvanju pluralizma i valjanom funkcionisanju demokratije, čija je jedna od osnovnih karakteristika mogućnost koju nudi za rešavanje problema zemlje kroz dijalog, čak i onda kada su ti problemi vrlo neprijatni“.¹⁶⁹ Drugačije rečeno, zaštita uverenja pojedinca mora podsticati, a ne obeshrabriti uzajamno poštovanje i toleranciju prema drugim verama. Iz tih razloga,

168 *Kokkinakis v. Greece*, presuda od 25. maja 1993, Series A br. 260–A, u stavu 31.

169 *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria* (Vrhovni sveti savet Islamske zajednice protiv Bugarske), br. 39023/97, 16. decembar 2004, u stavu 93.

dužnosti države ne svode se samo na to da je ona obavezna da se uzdrži od mešanja u prava iz člana 9, već ova odredba takođe može nalogati preduzimanje pozitivne akcije državnih vlasti kako bi obezbedile da to pravo bude delotvorno. S druge strane, interesi pluralizma u isto vreme iziskuju od onih koji ispovedaju neka verska uverenja da ne mogu očekivati da ta uverenja budu zaštićena od svih vidova kritike, već moraju „tolerisati i prihvatiti to da drugi pobijaju njihova verska uverenja pa čak i da propagiraju doktrine koje su prema njihovoj veroispovesti neprijateljske“.¹⁷⁰

Pomirenje konkurentnih razloga suštinski je zadatak koji nalaže član 9, ali to podleže nadzoru Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu kroz primenu utvrđenog i isprobanog kontrolnog spiska. Pre svega, svako mešanje mora biti u skladu sa zakonom, radi propisanog državnog interesa, i mora se dokazati da je „neophodno u demokratskom društvu“. Taj poslednji aspekt testa često je najteži. Za njegovo obavljanje potrebno je da se valjano proceni ključna uloga slobode misli, savesti i veroispovesti u liberalnoj demokratiji i da se prihvati važnost koju verska i filozofska uverenja imaju za pojedinca. S druge strane, jedan međunarodni pravosudni forum ne mora biti tako dobro pozicioniran kao domaće vlasti za obavljanje te procene, te se stoga u mnogim presudama Suda u Strazburu uočava relativno široko „polje slobodne procene“ koje se priznaje lokalnim subjektima odlučivanja. Mada ovo zaista može biti odgovarajuća doktrina uzdržavanja međunarodnog tribunala, iz toga ne mora nužno slediti da to isto mora da važi na nacionalnom nivou. Rigorozno proučavanje razloga koji se navode kao osnov za mešanje u ovo pravo koje je od suštinskog značaja kako za pojedince, tako i za društvo u celini, omogućiće da se zaštite taj pluralizam i raznovrsnost koji su neophodni radi uzdizanja nivoa ljudske svesti i

170 *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, presuda od 20. septembra 1994, Series A br 295-A, u stavu 47.

poimanja mesta pojedinca u društvu, kao i u širem moralnom i duhovnom univerzumu.

Iako se načelo poštovanja misli, savesti i veroispovesti danas može smatrati pretpostavkom demokratskog društva, način na koji je ono zajamčeno u evropskim državama bitno se razlikuje od zemlje do zemlje. Ne postoji nikakva standardna evropska „šema“. Na domaćem nivou, još uvek postoji bogatstvo raznovrsnosti ustavnih i pravnih aranžmana koji odražavaju bogato tkanje evropske istorije, nacionalnog identiteta i individualnih uverenja. U nekim visokim stranama ugovornicama sekularizam je ustavno načelo; u drugima jedna određena veroispovest može uživati priznati status zvanične crkve, ali implikacije tog priznanja mogu biti različite od zemlje do zemlje; u drugim zemljama određene verske zajednice mogu uživati određene finansijske povlastice kroz podelu poreskih sredstava ili priznanje dobrotvornog statusa. Ovaj odnos između veroispovesti i države kao visoke strane ugovornice po pravilu odražava lokalnu tradiciju i praktične razloge. Što se tiče manjinskih vera, verska tolerancija je već vekovima političko načelo u nekim evropskim zemljama. U drugima verska tolerancija je novijeg datuma. Međutim, u svakom društvu pripadnici manjinskih zajednica još uvek se mogu osećati marginalizovanim zbog svoje veroispovesti.

Način na koji je Sud u Strazburu pristupao tumačenju člana 9 i srodnih garantija u velikoj meri je zavisio od konkretnog pitanja o kome je u predavci reč. Čini se da je Sud spremniji da se bavi odbijanjem priznanja svojstva pravnog lica i posledicama tog odbijanja (uključujući tu i takva pitanja kao što je onemogućavanje pristupa Sudu i nemogućnost da se podnese zahtev za zaštitu imovine), nego drugim pitanjima za koja se smatra da predstavljaju versku ili filozofsku obavezu (kao što je pitanje prigovora savesti i odbijanja služenja vojnog roka po tom osnovu, poštovanje verskih praznika i prozelitizam). Radno mesto

privlači relativno malu zaštitu, ali znatno veću zaštitu privlači školska učionica (sem kada je reč o isticanju verskih simbola). *Forum internum* je uglavnom nešto u šta se ne sme dirnuti (sakrosantan je), ali to mnogo manje važi za javnu sferu, zbog restriktivnog testa kojim se utvrđuje šta predstavlja „izražavanje“ uverenja, u kombinaciji s očiglednom potrebom da se uzmu u obzir i suprotni interesi. Državi je lakše da opravda ograničenja verskog oglašavanja na televiziji nego ograničenja evangelista koji, propovedajući, idu od vrata do vrata, iako je javnosti, odnosno publici lakše da se uhvati u koštac s prvom nego sa drugim pojavom.

Ovo odsustvo konzistentnosti u sudskoj praksi ipak je verovatno neumitno budući da u izvesnoj meri odražava upečatljivu raznovrsnost aranžmana koji postoje u nacionalnim pravnim porecima. Na verske i filozofske pokrete koji su uobličili evropsku civilizaciju zaista se – s obzirom na intelektualni i duhovni život evropskih naroda – može gledati kao na faktore čiji uticaj nimalo ne zaostaje za uticajem prirodnih sila koje su oblikovale geografska svojstva našeg kontinenta. Dugo sinonim za „hrišćansku zemlju“, Evropa je u raznim vremenima i u različitoj meri bila i pod uticajem drugih veroispovesti uključujući tu judeizam i islam. S druge strane, značajan je doprinos našeg kontinenta istoriji ideja i filozofije, kako preko dela pojedinačnih mislilaca kao što su Platon, Aristotel, Hjum i Kant, tako i preko velikih pomaka u religijskom i filozofskom poimanju sveta koje su, na primer, označili renesansa, reformacija i prosvetiteljstvo. Ako je „Evropa“ zaista u velikoj meri tvorevina verskih uverenja, vrednosnih sistema i stavova, ona je to postala tokom niza stoleća posredstvom izvesnih temeljnih sloboda, pre svega slobode misli, izražavanja i udruživanja. Ipak, proizvodi tih intelektualnih kretanja nisu uvek bili pozitivni. Danas se uglavnom može reći da u evropskom društvu koegzistiraju pluralizam, tolerancija, uverenja i sekularizam, ali nije uvek bilo tako. Religi-

ja i nacionalizam i grupni identitet možda su bili isuviše blisko međusobno povezani i isprepletani: u različitim vremenima i na različite načine kontinent je bio zahvaćen verskom netolerancijom i progonima, dok je u skorije vreme ekstremizam povezan s određenim političkim doktrinama doveo do ozbiljnih i sistematskih kršenja ljudskih prava. Istorijske pouke pokazuju da su te temeljne slobode od vitalnog značaja, a da one istovremeno povremeno nužno podležu ograničenjima.

Ove lekcije iz prošlosti pomažu nam da ukažemo na to kako se na najbolji način treba pozabaviti pitanjima od aktuelnog značaja, jer iako je Evropa pred kraj 20. veka u sve većoj meri postajala sekularno društvo, fundamentalizam danas u 21. veku predstavlja rastuću pojavu. Širom Evrope religija je neko vreme bila uspavana snaga, ali je to sada snaga koja se iznova budi. Domaća tela redovno zahtevaju bavljenje prilagođavanjem sve većoj raznovrsnosti verskih uverenja u vezi sa širokim spektrom pitanja koja obuhvataju obrazovanje, lečenje, urbanističko planiranje i zapošljavanje u državnoj službi. Posebno veliki izazov danas predstavlja pojava političkih stranaka koje nude verske manifeste, rast verske netolerancije koji je jednim delom prouzrokovan i razlozima bezbednosti, kao i brige lokalnih zajednica da bi isticanje verskih simbola moglo uticati na koherentnost tih zajednica; sve to zahteva izvesnu procenu primerenosti odgovora države.

Taj kaleidoskop nacionalnih aranžmana danas se mora sagledavati kroz prizmu demokratije, vladavine prava i ljudskih prava. Međutim, Evropska konvencija o ljudskim pravima ne nameće nikakav niz krutih zahteva: to je ugovor koji samo postavlja određene minimalne standarde, a verske tradicije i razlike u ustavnim aranžmanima kojima se uređuje odnos crkve i države i dalje će predstavljati deo pejzaža našeg kontinenta, uvek pod uslovom da su ti aranžmani u skladu s očekivanjima Konvencije.

Sud u Strazburu poštuje tu raznovrsnost, a u njegovim presudama često je odražen istorijski i politički kontekst veroispovesti i uverenja. Evropa nema zajednički pristup rešavanju pitanja isprepletanosti vere i države, i time je znatno bogatija. Ono što Evropa danas, s druge strane, poseduje, jeste skup pravno obavezujućih garantija koje jačaju položaj pojedinaca i grupa kao što su verska udruženja, u pogledu isticanja i unapređenja njihovih zahteva za poštovanje misli, savesti i veroispovesti.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.727(035)

342.731(035)

341.645:341.231.14(035)

МУРДОК, Џим

Sloboda misli, savesti i veroispovesti : vodič za primenu člana
9 Evropske konvencije o ljudskim pravima : priručnik o ljudskim
pravima, br. 9 / Džim Murdok. – Beograd : Savet Evrope, Kancelarija
u Beogradu, 2008 (Beograd : Dosije). – 109 str. ; 20 cm

Prevod dela: Freedom of Thought, Conscience and Religion / Jim
Murdoch. Tiraž 1.000. – Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-84437-34-3

a) Слобода мишљења – Приручници

b) Слобода вероисповести – Приручници

c) Права човека – Међународна заштита – Приручници

COBISS.SR-ID 146505484

COUNCIL
OF EUROPE

CONSEIL
DE L'EUROPE

www.coe.int
www.coe.org.yu